

1837
2017
YEARS

ΕΘΝΙΚΟ και ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ και ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ και ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΔΙΕΘΝΩΝ και ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Το νεοτερικό χάσμα Δύσης και ισλαμικής
Ανατολής, υπό το πρίσμα της Αραβικής
Άνοιξης στην Τυνησία*

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Επιβλέπων: Καθηγητής Π. Λέκκας

ΑΘΗΝΑ 2017

Στον θείο μου, Νίκο.

Ευχαριστίες

Για την εκπόνηση της παρούσας πτυχιακής εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τον Καθηγητή κ. Παντελή Λέκκα, τόσο για την εμπιστοσύνη του, όσο και για την πολύτιμη και ουσιαστική συμβολή του καθ'όλη τη διάρκεια της συγγραφής και των σπουδών μου, εν γένει. Ωστόσο, ακριβώς επειδή στους διδασκάλους οφείλομεν το ευ ζην και στους γονείς το ζην, οφείλω ακόμη ευγνωμοσύνη στους γονείς μου για όλη την στήριξη και τα εφόδια που μου προσέφεραν και συνεχίζουν να μου προσφέρουν. Τελευταίο, αλλά πρώτο στην καρδιά μου, ευχαριστώ τον Νίκο, που παρακολούθησε την εργασία από τις πρώτες σκέψεις έως και τις τελευταίες διορθώσεις, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαμόρφωση του τελικού κειμένου, με τις παρατηρήσεις, τις συμβουλές και την ενθάρρυνσή του.

Περιεχόμενα

Περίληψη	iii
Εισαγωγή	v
1 Από την Παράδοση στη Νεοτερικότητα	1
1.1 Δυτική Νεοτερικότητα	5
1.2 Νεοτερική εξάπλωση: Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική	10
2 Το Ισλάμ ως συνιστώσα αντίστασης στη δυτική Νεοτερικότητα	17
2.1 Πηγές	18
2.2 Οι πέντε πυλώνες πίστης	19
2.3 Θεμέλια θρησκείας και πολιτισμού	20
2.4 Διαίρεση	21
2.5 Θρησκευτικές εκδηλώσεις: Πολιτικό Ισλάμ, Ισλαμισμός, Φονταμενταλισμός, Τρομοκρατία	22
3 Το φαινόμενο της Αραβικής Επανάστασης στην Ύστερη Νεοτερικότητα	27
3.1 Γενικά χαρακτηριστικά	29
3.2 Τυνησία	36
3.2.1 Από την αποικιοκρατία στην προεδρική ηγεμονία	36
3.2.2 Ο Μπουργκίμπα στην εξουσία	38
3.2.3 Η εικοσαετία πριν την Επανάσταση των Γιασεμιών	40
3.2.4 Το χρονικό της κυβερνητικής ανατροπής	41
3.2.5 Η επόμενη μέρα	43
3.3 Η Αραβική Επανάσταση μετά την Τυνησία	45
4 Σύνοψη-Συμπεράσματα	49
Βιβλιογραφία	51

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η μελέτη του πολιτισμικού χάσματος μεταξύ Δύσης και ισλαμικής Ανατολής, μέσα από τα πρόσφατα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης. Το πολεμικό κλίμα σε Μέση Ανατολή και Βόρειο Αφρική, ως απόρροια της δεσποτικής διακυβέρνησης, ήλθε σε αντιπαράθεση με την εκδημοκρατισμένη Δύση, προκαλώντας το ενδιαφέρον για την ιστορική ανασκόπηση των δύο πολιτισμών, αλλά και για τις συνθήκες που οδήγησαν στην επανάσταση.

Αρχικά, παρουσιάστηκε η πορεία της Δύσης από την παραδοσιακή στη νεότερη εποχή, προκειμένου να κατανοηθούν οι ρίζες της σημερινής της ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, στο επίκεντρο τέθηκε η μεταρρύθμιση της Θρησκείας, ως πρωτεύων παράγοντας εκσυγχρονισμού του πνεύματος και των κοινωνιών, ώστε να συγκριθεί στη συνέχεια με τη θέση του Ισλάμ στον αραβικό κόσμο, που λειτούργησε ανασταλτικά απέναντι στις νεότερες επεμβάσεις. Έπειτα, ερευνήθηκε η διάχυση του δυτικού εκσυγχρονισμού εκεί, με την μεγαλύτερη έμφαση να αποδίδεται στην αποικιοκρατική επέκταση των δυτικών δυνάμεων και τα αισθήματα αντίστασης, που ήγειρε η καταπιεστική ηγεμονία τους. Τέλος, μελετήθηκαν οι σχέσεις που διαμορφώθηκαν, στο εξής, μεταξύ των δύο πολιτισμών, οι οποίες βασίστηκαν στην έντονη απόρριψη οποιουδήποτε δυτικού στοιχείου απειλούσε την ισλαμική παράδοση, με αποτέλεσμα η Δημοκρατία να μην ευδοκιμήσει στην περιοχή. Αντιθέτως, την αποικιοκρατία ακολούθησε η ολίσθηση στη Δικτατορία, που προετοίμαζε επί δεκαετίες το έδαφος για την Αραβική Επανάσταση του 2010. Λαμβάνοντας ως παράδειγμα την Τυνησία, μεταξύ των εξεγερθέντων χωρών, διερευνήσαμε, επομένως, τις εσωτερικές συνθήκες διαβίωσης όλων των αραβικών κοινωνιών, ως υπεύθυνες για την σημερινή κατάσταση του τόπου, επιβεβαιώνοντας την άποψη περί πολιτισμικού χάσματος.

Εισαγωγή

Αναλογιζόμενοι το παρελθόν, παρατηρούμε τη ζωή να μεταβάλλεται από μέρα σε μέρα κατά ποικίλους τρόπους και υπό διάφορες έννοιες. Στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας, λοιπόν, διαπιστώνουμε πως πραγματοποιήθηκαν μεταβολές τεράστιας σημασίας, που μπορεί να χρειάστηκαν μερικούς αιώνες για να κατανοηθούν και να γίνουν αποδεκτές από τους λαούς, αλλά κατόρθωσαν να φέρουν πρωτοφανείς και ριζικές αλλαγές τόσο στη σκέψη, όσο και στις ίδιες τις κοινωνίες τους. Ορόσημα τέτοιου είδους σχετίζονται με τη θρησκεία, την οικονομία και τη λειτουργία της αγοράς, το πνεύμα και τη διανοήση, καθώς και την αντίληψη για τη ζωή, τον θάνατο και την ύπαρξη. Η Αναγέννηση στις τέχνες και τον πολιτισμό, η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση, η Εκβιομηχάνιση και ο καπιταλιστικός τρόπος διαχείρισης της οικονομίας, ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση, σε συνδυασμό με τη γένεση των ιδεολογιών ήταν, επομένως, μερικά από τα επιτεύγματα του δυτικού κόσμου, τα οποία ώθησαν σταδιακά και πολύπλευρα τις ανθρώπινες κοινότητες σε μία νέα εποχή. Έτσι λοιπόν, η εκσυγχρονιστική διαδικασία ξεκίνησε με αφετηρία τη Δύση και τον ευρωπαϊκό χώρο και μεταδόθηκε έκτοτε άνισα σε κάθε γωνιά της υφηλίου, άλλοτε βίαια και επιθετικά και άλλοτε με απόλυτη συνείδηση και ομαλότητα, αλλάζοντας εξ ολοκλήρου τη φύση του ανθρώπινου βίου. Δεδομένης της παρούσας μελέτης, εκείνο που θα μας απασχολήσει ειδικότερα είναι το πως χαιρέτησαν τον εκσυγχρονισμό οι λαοί της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής, προκειμένου να ανακαλύψουμε τη διαφορετική πορεία που ακολούθησαν συγκριτικά με τη Δύση, με τη μεγαλύτερη έμφαση να αποδίδεται στον ρόλο της θρησκείας σε αμφότερες τις κοινωνίες, ως θεμελιώδους χαρακτηριστικού της προνεοτερικής περιόδου.

Στον αραβικό κόσμο, κυρίαρχο θρησκευτικό δόγμα είναι εδώ και αρκετούς αιώνες το Ισλάμ. Με αφετηρία τον 7^ο αιώνα, έχει καταφέρει να πλαισιώσει ένα σημαντικό ποσοστό του ανατολικού πολιτισμού, καθορίζοντας κάθε πτυχή της ζωής των πιστών, θέτοντας φραγμούς στη συμπεριφορά τους και διαδραματίζοντας το ρόλο του καθοδηγητή για μια ζωή συνετή και ενάρετη. Το Κοράνι και η Σούννα αποτέλεσαν τις πηγές των προσταγμάτων του και έγιναν αυτομάτως ιερά κείμενα με απαραβάτες αρχές, για τον μουσουλμανικό λαό.¹ Ως εκ τούτου, πέρα από θρησκευτική πίστη φαίνεται να αποτελεί, ταυτόχρονα, την ιδιαίτερη κουλτούρα της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής, ενώ τροφοδοτεί και την ιδεολογία του Ισλαμισμού, που εκδηλώνεται ως βίαιη και ριζοσπαστική αντίδραση σε οτιδήποτε ξένο προς την ισλαμική θρησκεία, κάνοντας πολλούς να τον ταυτίζουν συχνά με τον Ολοκληρωτισμό.² Είναι σημαντικό, συνεπώς, να εξετάσουμε τη θέση του Ισλάμ εντός της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας, εξαιτίας της αξιοσημείωτης επιρροής που ασκούσε στον αραβικό πληθυσμό, παραλληλίζοντάς το με τον ρόλο που κατείχε την ίδια περίοδο η θρησκεία στη Δύση.

¹I. Kalin, *Ισλάμ και Δύση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, 39 και 44.

²B. Μούτσογλου, *Η αραβική ανατροπή. Η ανοιχιάτικη καταγίδα του αραβικού κόσμου*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014, 223-224, 237.

Μπορεί η έλευση της Νεότερικότητας στη Δύση να θεωρείται από πολλούς ως θετική εξέλιξη για τον άνθρωπο και την κοινωνία του, ωστόσο η πορεία της δε συνοδεύτηκε πάντοτε από ειρηνικές διαθέσεις. Ακόμη κι αν η ανθρωπότητα πίστευε -ή ήλπιζε- ότι με το πέρας του 20^{ου} αιώνα ο κύκλος των πιο αιματηρών πολέμων, συγκρούσεων και εμφυλίων διαμαχών της ιστορίας θα έφτανε στο τέλος του, η πραγματικότητα έδειξε πως τέτοια φαινόμενα εξακολουθούν να υφίστανται. Ειδικότερα, το 2011, μόλις έξι χρόνια πριν, η περιοχή της Βορείου Αφρικής ήρθε στο προσκήνιο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος, όταν με αφετηρία μια μικρή πόλη της Τυνησίας πυροδοτήθηκε σειρά πρωτοφανών λαϊκών εξεγέρσεων σχεδόν σε όλη την έκταση αυτής, καθώς και τμήματος της Μέσης Ανατολής, εγείροντας έως σήμερα διεθνή ανησυχία. Πλήθος Τυνησίων ξεσηκώθηκε εναντίον της αυταρχικής εξουσίας του ηγέτη Ζιν ελ Αμπιντίν Μπεν Άλι, επηρεάζοντας σχεδόν ταυτόχρονα τον λαό της Αιγύπτου ενάντια στο καθεστώς του Χόσνι Μουμπάρακ, εκείνον της Λιβύης κατά του δικτάτορα ηγέτη Μουαμάρ Καντάφι, του Μπαχρέιν απέναντι στον Σαλμάν αλ Χαλίφα, της Υέμενης κατά του καθεστώτος του Αλί Αμπντουλάχ Σαλέχ και τέλος της Συρίας, υπέρ της απομάκρυνσης του Μπασάρ αλ Άσαντ. Τα γεγονότα που ακολούθησαν έγιναν γνωστά ως «Αραβική Άνοιξη» (Arab Spring), «Αραβική Επανάσταση» (Arab Revolution) ή και «Αραβική Αφύπνιση» (Arab Awakening), όπως χαρακτηρίστηκαν από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης της Δύσης, κατά την αναμετάδοσή τους στον υπόλοιπο κόσμο.³ Ωστόσο, ο όρος «Άνοιξη» κάθε άλλο παρά την αιματηρότητα των συμβάντων δε σηματοδοτεί.

Η περιοχή της Βόρειας Αφρικής, επομένως, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τη μελέτη του αραβικού επαναστατικού φαινομένου, ως αφετηρία για το κύμα των εξεγέρσεων, που μεταδόθηκαν ταχέως στη Μέση Ανατολή και προκάλεσαν την ανατροπή των παγιωμένων, αυταρχικών καθεστώτων του τόπου. Πιο συγκεκριμένα, η Τυνησία είναι η χώρα εκείνη, που παρά το μέγεθός της άνοιξε πρώτη τον δρόμο προς των εκδημοκρατισμό και την απελευθέρωση από τα πολυετή προβλήματα της ανέχειας και της υπανάπτυξης, επηρεάζοντας με την αποφασιστικότητά της σημαντικό μέρος του αραβικού κόσμου. Σπουδαία σημασία, όμως, κατέχει και το αποικιοκρατικό παρελθόν τόσο της ίδιας, όσο και των γύρω περιοχών, που συνέβαλε καθοριστικά στην πρωτοφανή αυτή αντίδραση των τελευταίων ετών, από το 2011 και εντεύθεν.

Περί τον 19^ο αιώνα, η χώρα έγινε τόπος ισχυρού ενδιαφέροντος για τη Δύση, τόσο από πολιτικής και στρατηγικής άποψης, όσο και από οικονομικής, από κοινού με τις γείτονές της. Οι δυτικές Μεγάλες Δυνάμεις μετέτρεψαν, έτσι, τα εδάφη της Τυνησίας, της Αλγερίας, της Λιβύης, της Μαυριτανίας, του Μαρόκου και της Δυτικής Σαχάρας σε αποικίες τους. Το διάστημα της κυριαρχίας τους εκεί κατάφεραν να μεταφέρουν πολλά στοιχεία του πολιτισμού και του δυτικού τρόπου ζωής, όπως για παράδειγμα τη γλώσσα, μένοντας ως κατάλοιπα της αποικιοκρατικής ιστορίας των αφρικανικών λαών έως και σήμερα. Παρ' όλα αυτά, κανένα έθνος δε συμβιβάζεται με την ιδέα του αιώνιου υπόδουλου κάτω από ξένη δύναμη, με αποτέλεσμα οι λαοί των εν λόγω χωρών να επιδιώξουν την απεμπλοκή τους από τη δυτική επικράτηση αμέσως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, κατά τη δεκαετία του '50.

Έχοντας βιώσει επί χρόνια την καταστρατήγηση βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, επιχείρησαν, λοιπόν, την ανεξαρτητοποίησή τους από τον αποικιο-

³P. Manfreda, *Definition of the Arab Spring: Middle East Uprisings in 2011*, 2017, διαδικτυακά στο www.thoughtco.com.

κρατικό ζυγό, παρακινούμενοι από το αίσθημα του κοινώς ανήκειν, ήτοι του εθνικισμού, με παράλληλη την ανάγκη να οικοδομήσουν τα δικά τους, αυτόνομα κράτη. Το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας στάθηκε αφορμή για τους μετέπειτα πολιτικούς ηγέτες, οι οποίοι το χρησιμοποίησαν για να εδραιωθούν στα νεότευκτα κράτη. Στηρίζοντας τη νομιμοποίηση της εξουσίας τους στο γεγονός πως στη δική τους συμβολή οφείλεται η ανατροπή των αποικιοκρατικών δυνάμεων, παρέμειναν στη θέση τους περισσότερο από είκοσι, τουλάχιστον, χρόνια. Καταλύτης της πολυετούς ηγεμονίας τους, όμως, υπήρξε το έτος 2011, όταν πια η κατάσταση στο εσωτερικό των χωρών κατέστη εξαιρετικά δυσχερές για τους πολίτες, με προοπτικές περαιτέρω επιδείνωσης. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, φτώχειας, οικονομικής δυσπραγίας και κοινωνικής δυσαρέσκειας, σε συνδυασμό με τις αλλεπάλληλες παραβιάσεις θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την εμφανή διαφθορά των καθεστώτων εις βάρος των λαών, οδήγησαν τους Άραβες της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής σε μία δεύτερη διεκδίκηση της ανεξαρτησίας τους. Αυτή τη φορά, βέβαια, στόχος δεν ήταν μία ξένη δύναμη, αλλά η ίδια η κεφαλή της εκάστοτε ηγεσίας, καθιστώντας την εξέγερση πρωτοφανή.⁴

Δίχως αμφιβολία, το ξέσπασμα της Αραβικής Άνοιξης στην Ανατολή, σε μια περίοδο ειρηνικής συμβίωσης για τον δυτικό κόσμο, έφερε στο προσκήνιο τη διαπίστωση του Σάμιουελ Χάντιγκτον περί της «Σύγκρουσης των πολιτισμών» κατά τη μεταψυχροπολεμική εποχή και ισχυροποίησε την άποψη της Δύσης, την οποία αποτύπωσε σε ένα από τα ποιήματά του ο Ράντγιαρντ Κίπλινγκ, πως «Ανατολή και Δύση δε θα συναντηθούν ποτέ, έως ότου γη και ουρανός βρεθούν ενώπιον της Θείας Κρίσεως».⁵

⁴ Β. Κεφάλα, *Βόρεια Αφρική. Εσωτερική πολιτική/ Περιφερειακές και διεθνείς σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2015, 79-94, 112-121.

⁵ «Oh, East is East and West is West, and never the twain shall meet, till Earth and Sky stand presently at God's great Judgment Seat.», στο R. Kipling, *The Ballad of East and West*, 1889.

Κεφάλαιο 1

Από την Παράδοση στη Νεοτερικότητα

Εάν υποθέσουμε πως επιχειρούμε μια σύντομη αναδρομή στο μακρινό παρελθόν της ιστορίας του ανθρώπινου είδους, όχι ως βιολογικού αλλά ως κοινωνικού όντος, τότε σίγουρα θα διαπιστώναμε πως η πορεία του έχει υποστεί ποικίλες μεταβολές. Είναι αλήθεια πως η συνύπαρξη των ατόμων σε κοινότητες πέρασε από διάφορα στάδια εξέλιξης. Προκειμένου να μελετηθούν αυτές οι ξεχωριστές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, οι κοινωνιολόγοι συμφώνησαν να επιχειρήσουν μια αδρή περιοδολόγησή τους, χωρίζοντάς τες με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά που υπέδειξαν κατά συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Ως σημείο αναφοράς για τη μετάβαση από τη μία εποχή στην άλλη, όρισαν μια σειρά γεγονότων, που στάθηκαν ικανά να προκαλέσουν αυτή την αλλαγή, αφενός στην ανθρώπινη σκέψη και αφετέρου στην κοινωνική δομή, που είναι απόρροια της πρώτης και διαμορφώνεται από αυτήν, σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ.¹

Χρονικά, η πρώτη μορφή οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας έχει καθιερωθεί να ονομάζεται *Παράδοση* ή *Προ-νεοτερικότητα*, η αμέσως επόμενη *Νεοτερικότητα* και η τελευταία *Μετανεοτερικότητα*. Παρατηρώντας τις τρεις ονομασίες, το συμπέρασμα που εξάγουμε είναι πως η μία λαμβάνει τον προσδιορισμό της από την άλλη, πράγμα που τους προσδίδει στενή διασύνδεση. Κατ' επέκτασιν, πρόκειται για συνεχείς και όχι μεμονωμένες, ανεξάρτητες μεταξύ τους περιπτώσεις. Εν προκειμένω, θα σταθούμε μόνο στη σχέση Παράδοσης και Νεοτερικότητας, με σκοπό να ανακαλύψουμε τον παράγοντα που τις ενώνει και ταυτόχρονα τις απομακρύνει, ως δύο μοναδικές ιστορικές περιόδους.

Αναφερόμενοι στον όρο *Παράδοση*, οι κοινωνιολόγοι δεν μιλούν για μία συγκεκριμένη περίπτωση κοινωνικής συλλογικότητας. Αντιθέτως, τη χρησιμοποιούν ως μια ευρύτερη κατηγορία, η οποία συγκεντρώνει στο εσωτερικό της όλα εκείνα τα είδη των κοινωνιών του παρελθόντος, που διατηρούν μεταξύ τους καίριες ομοιότητες και απέχουν πολύ από ό,τι γνωρίζουμε εμείς σήμερα ως κοινωνική οντότητα. Με άλλα λόγια, πρόκειται για πεπαλαιωμένες μορφές συμβίωσης των ανθρώπων, στη βάση παγιωμένων και σταθερών αντιλήψεων.²

Σύμφωνα με την άποψη του Καρλ Μαρξ, ο συνδετικός ιστός όλων των παραδοσιακών κοινωνιών ήταν η κυριαρχία της «φυσικής κοινότητας» στο εσωτερικό τους, πράγμα που σημαίνει πως η κοινωνική θέση και ο ρόλος κάθε μέλους ήταν εκ των προτέρων προσδιορισμένος και δεν βασιζόταν σε προσωπικές αποφάσεις

¹ I. Craib (μετ. Μ. Καρασαρίνης - Π. Λέκκας), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, 73.

² Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και Εμπειρία. Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα, 2012, 137.

ή επιλογές.³ Συνεπώς, φαίνεται πως οποιαδήποτε μορφής ταξικότητα παρατηρούνταν ήταν αποτέλεσμα κληρονομικής διαδοχής των γενεών, αφού οι νεότεροι ακολουθούσαν την επαγγελματική πορεία της οικογένειας και ζούσαν σύμφωνα με τις διδαχές και τις αξίες που ελάμβαναν από αυτή. Μάλιστα, όπως επιλέγει να τοποθετηθεί επί του θέματος ο Εμίλ Ντυρκέμ, τόσο η εργασία, όσο και ολόκληρη η ζωή του παραδοσιακού ανθρώπου βρισκόταν εγκλωβισμένη μέσα στην κλειστή και απομονωμένη κοινότητα, στην οποία έτυχε να γεννηθεί, καθιστώντας αδύνατη τη διαφοροποίησή του από τα υπόλοιπα μέλη. Εκείνο που τον συνέδεε, επομένως, με τους συνανθρώπους του ήταν η συλλογική συνείδηση μέσα σε αυτήν (collective conscience), δηλαδή οι αξίες, οι νόρμες, η λογική και οι αντιλήψεις εκείνες, που ασπαζόταν η πλειοψηφία της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον στοχαστή, η συλλογικότητα ασκούσε μια τεράστια επιβολή επάνω στην ανθρώπινη ύπαρξη, εξασφαλίζοντας μηχανικά και αυτόματα την εξουσία της επί του ατόμου, εμποδίζοντάς τον, έτσι, να αναπτυχθεί και να ξεχωρίσει. Ο Ντυρκέμ, λοιπόν, επιλέγει να προσδιορίσει αυτές τις κοινότητες ως «απλές», υπό την έννοια ότι στο εσωτερικό τους δεν παρατηρείται κανενός είδους διαφοροποίηση μεταξύ των μελών που την απαρτίζουν, και ως αποτέλεσμα εμφανίζουν μια ισχυρή και ακλόνητη ομοιογένεια, βασισμένη στη συλλογική συνείδηση. Σημαντική συνεισφορά σε αυτό αποτελούσαν, κατά τον ίδιο, και οι δεσμοί *Μηχανικής Αλληλεγγύης*, που αναπτύσσονταν μεταξύ τους όσον αφορά στον καταμερισμό της εργασίας. Συγκεκριμένα, αυτός ήταν εξαιρετικά χαμηλός, αφού οι δραστηριότητες, με τις οποίες καταπιάνονταν οι άνθρωποι ήταν λίγο ή πολύ οι ίδιες, εμποδίζοντάς τους να διαφοροποιηθούν ως αυθύπαρκτες προσωπικότητες.⁴

Στο πλαίσιο αυτής της αμετάβλητης, στατικής κοινότητας εντάσσεται και η ουσιαστική συμβολή της Θρησκείας,⁵ η οποία καθίστατο κυρίαρχη σε κάθε μορφής παραδοσιακή συνύπαρξη, προσδιορίζοντας εξ ολοκλήρου τη φύση και τον χαρακτήρα της. Όποιο παράδειγμα τέτοιας οργάνωσης κι αν αποφασίσουμε να εξετάσουμε από την περίοδο της Παράδοσης, θα διαπιστώσουμε πως στο εσωτερικό της επικρατούσε ένας ενιαίος νοηματικός κόσμος, κοινώς αποδεκτός από τα μέλη της κοινότητας, που παρείχε εξηγήσεις για τη ζωή, την ύπαρξη, τον θάνατο, το άγνωστο και το μεταφυσικό. Η Θρησκεία διαδραμάτιζε, επομένως, ρόλο καθοδηγητή, προσδίδοντας στην ύπαρξη καθημερινό νόημα και παρέχοντας τις απαντήσεις για κάθε προβληματισμό. Στην πραγματικότητα, δεν είχε τη σημασία που κατέχει σήμερα, διότι για τον παραδοσιακό άνθρωπο δεν ήταν απλώς πίστη, αλλά βίωμα και τρόπος ζωής. Συνάμα, αποτελούσε και το θεμέλιο της κοινωνικής αλληλεγγύης, που παρείχε έρεισμα στους ανθρώπους να αισθάνονται κοντά, ζώντας με τις διδαχές της και τηρώντας τις απαγορεύσεις της για ζητήματα πάσης φύσεως, από το φαγητό και την ένδυση έως τη διαγωγή ενάρετου βίου.⁶ Για τη θέση της εντός της Παράδοσης τοποθετήθηκε και ο Ντυρκέμ, επισημαίνοντας πως «Η θρησκεία αποτελεί πρωτίστως ένα σύστημα ιδεών, μέσω του οποίου τα

³ Π. Λέκκας, 147.

⁴ I. Craib, 113-115, 335-336, 341.

⁵ Με τον όρο Θρησκεία, δεν αναφερόμαστε, βεβαίως, σε ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό ρεύμα, αλλά σε οποιαδήποτε τοπική μορφή πίστης κυριαρχούσε σε κάθε κοινότητα. Επομένως, στο εξής θα σημειώνεται με κεφαλαίο, σηματοδοτώντας την ουσία αυτής και όχι κάποια μοναδική της πτυχή, όπως για παράδειγμα τον Χριστιανισμό.

⁶ Π. Λέκκας, 166-169.

άτομα αναπαριστούν στους εαυτούς τους την κοινωνία της οποίας είναι μέλη και τις ασαφείς, αλλά στενές σχέσεις μαζί της. Αυτή η αναπαράσταση είναι η κύρια λειτουργία της και, παρότι μεταφορική και συμβολική, πρόκειται για αναπαράσταση, η οποία δεν είναι ανακριβής». ⁷ Στη βάση αυτής της διατύπωσης, ο στοχαστής συμπληρώνει πως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν ήταν απλώς αποκύημα της φαντασίας των πιστών, αλλά αποδίδονταν επάνω σε υλικά αγαθά, τα οποία αυτομάτως ελάμβαναν θεϊκές ιδιότητες, όπως για παράδειγμα το τοτέμ και στο εξής αποτελούσαν προσδιοριστικό στοιχείο της εκάστοτε συλλογικότητας, προκειμένου να μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται και να ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες. Με άλλα λόγια, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις νοούνταν ως συλλογικές αναπαραστάσεις της εξουσίας, την οποία ασκεί η κοινωνία επάνω στα μέλη της, κατορθώνοντας με αυτόν τον τρόπο να λατρέψει, τελικά, τον εαυτό της, όπως επισημαίνει πέραν του Ντυρκέμ, ο Φώουερμπαχ, ο Μαρξ και ο Βέμπερ. ⁸

Εντός αυτού του πλαισίου, έχοντας διανύσει αιώνες βαθιάς ανισότητας, καταπίεσης και σκοταδισμού, εξαιτίας της προσκόλλησης σε παγιωμένες και κληροδοτημένες αντιλήψεις, που περιόριζαν δραματικά τους πνευματικούς ορίζοντες, το ανθρώπινο γένος εισήλθε σταδιακά σε μία νέα εποχή, απομακρυνόμενο από τις παραδεδεγμένες και σταθερές αφετηρίες της Παράδοσης. Η μετάβαση στη Νεοτερικότητα δεν υλοποιήθηκε εν μία νυκτί, ούτε είχε μία μόνο αφετηρία. Αντιθέτως, συντελέστηκε μέσα από διάφορες πρωτοφανείς εξελίξεις, που έλαβαν χώρα στην ευρωπαϊκή ήπειρο και επηρέασαν τους λαούς ολόκληρης της υφηλίου. Επρόκειτο, λοιπόν, για ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, κάνοντας πολλούς να το διασπούν σε μέρη, μιλώντας για πολλαπλές *Νεοτερικότητες*, προσδίδοντας σε αυτή τη νέα εποχή διαφορετικές μορφές, ανάλογες με τα γεγονότα από τα οποία προέκυψε. Όποια στιγμή, όμως, κι αν θεωρήσουμε ως το γενέθλιο σημείο της, η διαδικασία της μετάβασης παραμένει ίδια και είναι ακριβώς εκείνος ο παράγοντας που συνδέει τις δύο περιόδους τόσο στενά, ώστε η μία να χρειάζεται την ύπαρξη της άλλης για να προσδιοριστεί και τελικά να υπάρξει.

Ο «κοινωνικός εκσυγχρονισμός» είναι αυτός που επέφερε, λοιπόν, την αποσύνθεση της παραδοσιακής πραγματικότητας, αντικαθιστώντας την με νέες, ρευστές και πρωτόγνωρες βάσεις, που έμελλε να ταράξουν τον κοινό νοο και να προκαλέσουν στο εξής σύγχυση στον σύγχρονο άνθρωπο. Γι' αυτόν τον σκοπό έχει επίσης χαρακτηριστεί και ως «Αποπαραδοσιοποίηση» (Detraditionalization), διότι η έλευσή του φανέρωσε μια κρίση στις δεδομένες πραγματικότητες της Παράδοσης, η οποία φαινόταν να έχει παρακμάσει. Είτε επιλέξουμε, επομένως, να την προσδιορίσουμε με θετικό πρόσημο ως *Εκσυγχρονισμό*, είτε να της δώσουμε την αρνητική χροιά της *Αποπαραδοσιοποίησης*, η διαδικασία αυτή λειτούργησε ως το όχημα για τη ριζική αλλαγή του κόσμου, όπως τον γνωρίζαμε, σε όλα τα επίπεδα και φυσικά ανεπιστρεπτί. ⁹

Αδιαμφισβήτητα, το χάσμα που διατρέχει τις δύο εποχές δεν είναι αμελητέο. Αντιθέτως, οι μεγάλες και πολύπλευρες διαφοροποιήσεις, που εντοπίζονται στο εσωτερικό των κοινωνιών της μίας και της άλλης περιόδου, αποτελούν την αιτία για να τις μελετούμε ως ξεχωριστές και εκ διαμέτρου αντίθετες περιπτώσεις.

⁷ E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, Allen & Unwin, London, 1915, 225.

⁸ I. Craib, 123-124.

⁹ Π. Λέκκας, 137, 148-149.

Για παράδειγμα, μία πρώτη προσέγγιση, που επιχειρεί να δείξει αυτή την αντιδιαστολή είναι η διάκριση του Φέρντιναντ Ταίνις ανάμεσα στην παραδοσιακή «κοινότητα» και τη σύγχρονη «κοινωνία», ξεχωρίζοντας έτσι τις συλλογικότητες ως όλον. Στην πορεία, άλλοι μελετητές επεσήμαναν πιο ουσιαστικές διαφορές, τις οποίες άντλησαν από το εσωτερικό των κοινωνιών. Για τον Καρλ Μαρξ, φερ' ειπείν, σημείο αναφοράς για τη μετάβαση σε μία καινούργια πραγματικότητα αποτέλεσε η έλευση του Καπιταλισμού στη λειτουργία της οικονομίας, τη στιγμή που οι προ-νεοτερικές κοινότητες βασιζόνταν στο φεουδαρχικό σύστημα, και κατ' επέκτασιν θεωρούνταν αυτομάτως προ-καπιταλιστικές. Από την άλλη, ο Ντυρκέμ προσδιόρισε την εξέλιξη με τους όρους της «οργανικής» και της «μηχανικής αλληλεγγύης», όπου η πρώτη αντικατέστησε τη δεύτερη, εστιάζοντας στην κοινωνική πτυχή της αλλαγής. Τέλος, ο Μαξ Βέμπερ επέλεξε να αναγάγει τη Νεοτερικότητα στην έλευση του γραφειοκρατικού μηχανισμού οργάνωσης, ως εκδήλωση εξορθολογισμού των πρώιμων κοινοτήτων. Συνεπώς, διαπιστώνουμε πως οι μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν μέσω του εκσυγχρονισμού, δεν αφορούν μία μόνο πλευρά της παραδοσιακής συνύπαρξης των ανθρώπων, αλλά καλύπτουν ένα μεγάλο σύνολο τομέων, όπως η οικονομία, οι κοινωνικές δομές, ο ανθρώπινος νους κ.α. Παράλληλα, δε μπορούμε να αναφερθούμε στην Παράδοση δίχως να έχει επέλθει η Νεοτερικότητα, ούτε και γνωρίζουμε πως κάτι είναι σύγχρονο, εφόσον δεν το συγκρίνουμε με το παρελθόν. Κατά συνέπεια, μεταξύ των δύο υφίσταται πλήρης ετεροπροσδιορισμός και σχεδόν απόλυτη σύνδεση, μιας και το εκάστοτε νεοτερικό παρόν είναι εκείνο που ορίζει την παρελθούσα κατάσταση και διαφοροποιείται από αυτήν. Με άλλα λόγια, ο ετεροπροσδιορισμός τους έγκειται στο γεγονός πως οτιδήποτε είναι θετικό στη μία περίπτωση, αυτομάτως νοείται ως αρνητικό στην άλλη, ή ότι εφόσον, για παράδειγμα, θεωρήσουμε μια νεοτερική κοινωνία ως βιομηχανική, αυτό προϋποθέτει ότι στο παρελθόν υπήρχε και μία προ-βιομηχανική.

Όλα αυτά, λοιπόν, μας προϊδεάζουν για το τι μπορεί να σημαίνει *Νεοτερικότητα*, μιας και ξέρουμε ήδη σε τί συνίστατο η προκάτοχός της. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι παραδοσιακές κοινότητες δεν εισάγονται σε αυτήν ούτε ταυτόχρονα, ούτε ομοιόμορφα, ούτε καν με απόλυτη συνείδηση. Στη Δύση η διαδικασία ήταν ενδογενής. Στον εκτός Δύσης, όμως, πολιτισμό, οι επιρροές έφτασαν κατά κύματα και πολλές φορές επιβλήθηκαν. Ως εκ τούτου, ο εκσυγχρονισμός έλαβε διάφορες μορφές και εκδηλώθηκε με ποικίλους τρόπους, ρυθμούς και αποτελέσματα, επιδεικνύοντας τάσεις εξωστρέφειας και ατέρμονης διάχυσης. Κανείς δε μπόρεσε να τον αποφύγει, αφού εξαπλώθηκε σαν πολιτισμικό τσουνάμι, σύμφωνα με την ορολογία του Έρνεστ Γκέλλνερ, κάνοντας κάποιους να μιλούν για την «Δυτικοποίηση» του πλανήτη (“Westernization”),¹⁰ η οποία επετεύχθη μέσω εμπόρων, κατακτητών, αποικιοκρατών, ιεραποστόλων ή και απλών ταξιδιωτών, βίαια ή ομαλά.¹¹

¹⁰ C. Dinc, *Modernity and the West: Evolution of their Relationship*, University of Kocaeli, Liberal Arts Institute, Magazine (13), 2007, 100.

¹¹ Π. Λέκκας, 135-140, 150-152.

1.1 Δυτική Νεότερικότητα

Το φαινόμενο της Νεότερικότητας¹² χαρακτηρίστηκε ως η ευρωπαϊκή εκείνη εμπειρία, που έμελλε να αλλάξει ριζικά όλα τα μήκη και τα πλάτη του κόσμου. Οι κλασικοί κοινωνιολόγοι προσέγγισαν την εν λόγω διαδικασία από διαφορετική σκοπιά και εναπόθεσαν την αλλαγή σε διαφορετικά αίτια, όπως ήδη αναφέραμε. Αν και δεν υφίσταται ένας μοναδικός και ευρέως αποδεκτός ορισμός για να την περιγράψει, η ακόλουθη φράση καταφέρνει να παρουσιάσει πολύ απλά και περιεκτικά περί τίνος πρόκειται: «Η Νεότερικότητα είναι εκείνη η μορφή της κοινωνικής ζωής, που χαρακτηρίζει τις μοντέρνες κοινωνίες»,¹³ ενώ σύμφωνα και με τον Ν. Μουζέλη «η ίδια συνίσταται στην κοινωνική οργάνωση, που σχετίζεται με το έθνος-κράτος και την εξέλιξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, τον πρώιμο 19^ο αιώνα».¹⁴ Ποιες είναι, ωστόσο, οι σπουδαιότερες πτυχές της, που τη διαφοροποιούν τόσο αισθητά από την προγενέστερη παραδοσιακή εποχή;

Η έλευση μιας νέας τάξης πραγμάτων, οτιδήποτε και αν αφορά, εμπειρικλίνει πάντοτε το ψήγμα της αλλαγής. Το πέρασμα από την παραδοσιακή συμβίωση των ανθρώπων σε μία πιο σύγχρονη και εξελιγμένη είναι, λοιπόν, αποτέλεσμα ποικίλων ιστορικών αλλαγών στα ανθρώπινα πράγματα, με επίκεντρο τον δυτικό κόσμο. Υλικές, ή μη, μεταβολές προκάλεσαν, έτσι, την έλευση μιας ρευστής, πρωτόγνωρης και αβέβαιης πραγματικότητας. Ο κόσμος ξεκίνησε να αλλάζει σταδιακά μορφή από τη στιγμή που αναπτύχθηκε το εμπόριο και οι διασυνδέσεις μεταξύ των κρατών, η οικονομία και η αγορά κυριεύθηκαν από το χρήμα, η εργασία εμπορευματοποιήθηκε και δεν αποτελούσε πλέον αντικείμενο εκμετάλλευσης, η παραγωγή έπαψε να προορίζεται πια για εσωτερική κατανάλωση, αλλά διοχετεύτηκε στην αγορά εντός και εκτός της επικράτειας που την παρήγαγε, ενώ βασίστηκε, ταυτόχρονα, σε νέες τεχνολογικές ανακαλύψεις.

Πιο συγκεκριμένα, η Βιομηχανική Επανάσταση που ξέσπασε στο κέντρο της Ευρώπης τον ύστερο 18^ο αιώνα, αποτέλεσε ένα αιφνίδιο και απρόσμενο γεγονός για τα δεδομένα της εποχής. Στην υφιστάμενη αγροτική κοινωνία εισήχθη ξαφνικά η μηχανή, ως το εξειδικευμένο και σύνθετο εκείνο εργαλείο, που προορίστηκε για μεγάλες ποσότητες παραγωγής και συνδέθηκε στενά με την αγορά και τις πωλήσεις. Επακόλουθο αυτής της σχέσης ήταν η εμφάνιση του εμπόρου, του ανθρώπου, δηλαδή, που θα αναλάμβανε στο εξής τη διαχείριση της παραγωγικής διαδικασίας, αγοράζοντας για τη διεκπεραίωσή της όχι ετοιμοπαράδοτα προϊόντα, αλλά πρώτη ύλη και εργατικά χέρια. Η εμπορευματοποίηση, λοιπόν, της εργασίας αποτέλεσε μία πρώτη είσοδο του ανθρώπου στις νέες συνθήκες οικονομίας, που άρχισαν να αναπτύσσονται στη βιομηχανική Αγγλία. Οι μηχανές, προορισμένες για την κάλυψη μαζικής παραγωγής προϊόντων, σε συνδυασμό με τα κίνητρα του κέρδους έναντι της συντήρησης, που πλαισίωσαν ξαφνικά την ανθρώπινη δράση, συνέβαλαν εξίσου σε αυτή την αλλαγή. Ταυτόχρονα, εφαρμόστηκε ο πλήρης εκχρηματισμός της οικονομίας, αφού πλέον όλες οι συναλλαγές

¹² Πληροφορίες για αυτή την περίοδο αντλήθηκαν, εκτός των άλλων, και από: S. L. Snyder, Tagharobi, Kaveh, Zarei & Ali, *Modernity in the Middle East and Arab World*, Routledge Encyclopedia of Modernity, διαδικτυακά στο: www.rem.routledge.com.

¹³ S. Hall, *Modernity and Its Futures*, Polity Press, Cambridge, 1992, 2.

¹⁴ Ν. Μουζέλης, *Νεότερικότητα και Θρησκευτικότητα. Εκκοσμίκευση, Φονταμενταλισμός, Ηθική*, Πόλις, Αθήνα, 2014, 33.

βασίζονταν στο χρήμα, σε αντικατάσταση του ανταλλακτικού εμπορίου της προηγούμενης περιόδου. Ως εκ τούτου, ο άνθρωπος έπαψε να καλλιεργεί και να παράγει αγαθά με μοναδικό προορισμό την εσωτερική κατανάλωση και επιβίωση, αλλά παρακινούμενος από το κέρδος, προσανατολίστηκε στο εμπόριο και τις εξαγωγές, από όπου αντλούσε και το εισόδημά του. Οι τιμές στις οποίες πραγματοποιούσε τις συναλλαγές του αυτορρυθμιζόνταν αναλόγως με τη ζήτηση του εκάστοτε αγαθού. Το είδος της οικονομίας που προέκυψε, με βάση αυτά τα δεδομένα, έγινε γνωστό ως «οικονομία της αγοράς» και στηρίχθηκε στην αυτονομήσή της από το Κράτος.¹⁵

Ο Καρλ Μαρξ ήταν ο θεωρητικός εκείνος, που εξέλαβε την οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας ως τον βασικότερο παράγοντα εκσυγχρονισμού. Η άνοδος του Καπιταλισμού και οι νέες, εντατικές διαδικασίες παραγωγής μεγάλης κλίμακας, επομένως, έφεραν σαν αποτέλεσμα την αλλοτρίωση του εργάτη από το προϊόν της εργασίας του, αφού πλέον δούλευε μηχανικά για τις αυξανόμενες ανάγκες των εμπόρων, νιώθοντας να αποκόβεται από το αντικείμενο που κατασκεύαζε και μέχρι πρότινος αποτελούσε κομμάτι του εαυτού του.¹⁶

Άλλη οπτική της νεοτερικής πραγματικότητας μέσα από το πρίσμα της μετάλλαξης της οικονομίας, παρέχεται από τον Εμίλ Ντυρκέμ και τη διαπίστωσή του περί καταμερισμού της εργασίας. Προς εξασφάλιση μεγαλύτερων οικονομικών πλεονεκτημάτων, οι εργάτες στις βιομηχανίες χωρίζονταν σε επιμέρους τμήματα για την παραγωγή ενός μόνο προϊόντος. Αυτό εξυπηρετούσε την κατασκευή περισσότερων αγαθών σε λιγότερο χρόνο, αφού οι εργασίες μοιράζονταν και ο ένας χρειαζόταν τον άλλον για την τελική συναρμολόγηση των μερών, που είχαν αναλάβει. Η εξέλιξη αυτή απαιτούσε εξειδίκευση και αυξημένη αλληλεγγύη μεταξύ των εργατών, η οποία προσέλαβε τον χαρακτηρισμό «οργανική», παραπέμποντας στη λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού, που χρειάζεται τη συνεργασία όλων του των μερών για να επιβιώσει.¹⁷

Άλλες πηγές εκσυγχρονισμού, λιγότερο υλικές από τις προηγούμενες, θεωρούνται η μαζική μετακίνηση πληθυσμών από τις υπαίθρους στις μεγάλες πόλεις (φαινόμενο γνωστό ως *Εξαστισμός* ή *Αστικοποίηση*), με στόχο την απασχόληση σε εργοστάσια και βιοτεχνίες προς βελτίωση της ποιότητας ζωής, οι δημογραφικές εκρήξεις, η επέκταση των δικτύων επικοινωνίας με τη βοήθεια των τεχνολογικών επιτευγμάτων, η εκκοσμίκευση της Θρησκείας, η εξάπλωση της εγγραματοσύνης, η εξατομίκευση της προσωπικότητας, καθώς και ο εξορθολογισμός του ανθρώπινου πνεύματος. Συνεπώς, ορόσημα αυτών των εξελίξεων στάθηκαν η περίοδος της Αναγέννησης στις τέχνες και τα γράμματα μεταξύ 14^{ου} και 17^{ου} αιώνα, με σημαντική συμβολή στην εξάπλωση της εγγραματοσύνης και την απομάγευση του κόσμου, η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση του 16^{ου} με επίκεντρο την εκκοσμίκευση της Θρησκείας και την απομάκρυνση δεισιδαιμονιών και προκαταλήψεων, ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση περί τα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου}, με αποτέλεσμα τον εξορθολογισμό του πνεύματος και την διεύρυνση του ανθρώπινου νου, καθώς και η Εκβιομηχάνιση της οικονομίας την ίδια πε-

¹⁵Κ. Πολάνυι (μτφ. Κ. Γαγανάκης), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2007, 44-45, 69-70.

¹⁶Κ. Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, Lawrence & Wishart, London, 1844, 108.

¹⁷I. Craib, 113-120.

ρίοδο (1750-1850), συνεισφέροντας στην είσοδο της μηχανής στις χειρωνακτικές εργασίες παραγωγής. Τα γενέθλια σημεία της Νεοτερικότητας δεν σταματούν, βεβαίως, εδώ. Το ζητούμενο είναι να κατανοήσουμε πως δεν ήταν ένα το γεγονός που προκάλεσε τη μετάβαση, αλλά πως πολλά σημαντικά και πρωτοφανή περιστατικά κατάφεραν να εισάγουν σταδιακά και με τον δικό τους τρόπο τον παραδοσιακό άνθρωπο και την κοινωνία του σε έναν νέο νοηματικό κόσμο.

Μεταξύ των καινοτομιών που συνέθεσαν τη νεοτερική μοναδικότητα, ιδιαίτερη έμφαση θα δώσουμε στην εκκοσμίκευση της δυτικής Θρησκείας, διότι μας ενδιαφέρει περισσότερο από όλες τις άλλες μεταβολές, επί του παρόντος. Η ίδια επήλθε μετά την εφαρμογή της Θρησκευτικής Μεταρρύθμισης από τον Γερμανό μοναχό και ιερέα Μαρτίνο Λούθηρο, τον πρώιμο 16^ο αιώνα και αποτέλεσε καθοριστικότερη αφετηρία της ευρωπαϊκής πορείας προς τη σύγχρονη εποχή. Ο ίδιος, ως εκφραστής του Προτεσταντισμού, αντιτάχθηκε στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τις πρακτικές της συγχώρεσης των αμαρτιών που εφάρμοζε ο επικεφαλής της, με το επιχείρημα πως μόνος κριτής του ανθρώπου επί των πράξεών του είναι ο Θεός και κανένας δε νοείται ως αντιπρόσωπος Αυτού στη γη. Αυτομάτως, η επιρροή του Χριστιανισμού μειώθηκε, ο πιστός αυτονομήθηκε, θεώρησε στο εξής την πίστη ως κάτι εσωτερικό και υποκειμενικό και άρχισε σταδιακά να στηρίζεται στις προσωπικές του επιλογές, απορρίπτοντας τα δόγματα των λεγόμενων εκπροσώπων του Θεού. Τούτου δοθέντος, επήλθε η σταδιακή, αλλά οριστική, αποχώρηση του θείου από τη δημόσια σφαίρα.¹⁸ Πιο συγκεκριμένα, το Κράτος διαχωρίστηκε από την Εκκλησία και η κοινωνία απέβαλλε, στο μεγαλύτερο μέρος της, προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες, που εκείνη έτρεφε για τις διάφορες πτυχές της ζωής, τον θάνατο, τα φυσικά φαινόμενα και το σύμπαν. Αυτή η θρησκευτική αποδυνάμωση ήταν και η κινητήριος δύναμη εξατομίκευσης των ανθρώπων, οι οποίοι επιχείρησαν, στο εξής να εξηγήσουν το περιβάλλον γύρω τους στηριζόμενοι στις ανακαλύψεις της επιστήμης και τις προσταγές της προσωπικής τους λογικής, αμφισβητώντας την παραδεδεγμένη κοσμοθεωρία της Θρησκείας, ως αναχρονιστική και παγιωμένη. Ο ορθολογισμός αντικατέστησε, λοιπόν, τον σκοταδισμό και αυτό είναι που οδήγησε τον άνθρωπο στη Νεοτερικότητα, σύμφωνα με τον Εμίλ Ντυρκέμ. Το γεγονός, δηλαδή, της ανάπτυξης του ατομισμού και της απελευθέρωσης του σκέπτεσθαι.¹⁹ Άλλοι τομείς που απελευθερώθηκαν σταδιακά από τη θρησκευτική σφαίρα ήταν η πολιτική, η εκπαίδευση και η οικονομία, γεγονός που ονομάστηκε, σύμφωνα με τον Ν. Μουζέλη, «διαθεσμική εκκοσμίκευση» ή «ανένταχτη θρησκευτικότητα» και βρήκε έρεισμα στη νέα γενιά, η οποία άρχισε σταδιακά να απορρίπτει τα θρησκευτικά δόγματα, ως λύση στην εξήγηση του κόσμου, αποδεχόμενη ως έγκυρες μόνο τις ανακαλύψεις της επιστήμης.²⁰ Ο γνωστός κοινωνιολόγος Αύγουστος Κοντ υποστήριξε, σχετικά, ότι «Η σύγχρονη κοινωνία κυριαρχείται από την Επιστήμη, που αντικατέστησε την επίδραση της Θρησκείας, της δεισιδαιμονίας και της πρότερης φιλοσοφίας»,²¹ ενώ σύμφωνα και με τον Φρίντριχ Νίτσε, «Η Νεοτερικότητα χαρακτηρίζεται από

¹⁸ P. Berger, *A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*, Anchor Books, 1969, 13-14, 18.

¹⁹ I. Craib, 26.

²⁰ N. Μουζέλης, 40, 45.

²¹ P. Hamilton, *The Enlightenment and the Birth of Social Science*, in Hall S. and Gieben B. (eds.) *Formations of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1992, 53-54.

κρίσεις στα ηθικά συστήματα της εποχής, που συμβαίνουν εξαιτίας της προόδου της γνώσης και των τεχνολογικών επιτευγμάτων».²²

Απότοκες αυτής της εξέλιξης είναι οι ιδεολογίες, το σπουδαιότερο νεοτερικό προϊόν, που αναδύθηκε ως υποκατάστατο της Θρησκείας στο έργο της εξήγησης του κόσμου εντός των δυτικών κοινωνικών, από κοινού με την επιστήμη. Εξαιτίας αυτής της σχέσης, πολλοί τις χαρακτηρίζουν και ως «κοσμικές Θρησκείες», ακριβώς επειδή συνεχίζουν το έργο της νοηματοδότησης του κόσμου, με την εισαγωγή νέων προσλήψεων της πραγματικότητας.²³ Η κάθε μία παρέχει μια μονόχρωμη απεικόνιση αυτής, δίνοντας εξηγήσεις για κάθε πτυχή της ζωής, όπως η οικονομία, οι κοινωνικές δομές, η ύπαρξη, το σύμπαν ή η πολιτική, με τη διαφορά πως γίνεται αντικείμενο ελεύθερης επιλογής για τους οπαδούς της, σε αντίθεση με την υποχρεωτικότητα που κατείχε η υπακοή στη Θρησκεία για τους πιστούς. Με άλλα λόγια, στη Νεοτερικότητα ευδοκίμησε ο ιδεολογικός πλουραλισμός, ως αποτέλεσμα της πρωτοφανούς ρευστότητας και ασάφειας των νέων συνθηκών, οι οποίες και προσεγγίζονταν πια υποκειμενικά, σε αντιδιαστολή με το ενιαίο, γνωστό και κληροδοτημένο σύμπαν της προηγούμενης περιόδου, όπου η Θρησκεία παρείχε όλες τις εξηγήσεις που απαιτούσε ο παραδοσιακός άνθρωπος για να κατανοήσει το περιβάλλον του.²⁴

Ένα πρώτο στοιχείο μοναδικότητας της νεοτερικής Δύσης, λοιπόν, είναι το γεγονός της εκκοσμίκευσης της παραδοσιακής Θρησκείας, που μέχρι πρότινος φάνταζε πράξη βέβηλη και απαγορευμένη. Η παλιά αντίληψη πως ο Θεός ήταν, ταυτόχρονα, και δημιουργός του σύμπαντος και άμεσα εμπλεκόμενος με την επίγεια πραγματικότητα, έχασε σιγά-σιγά την απήχησή της, δίχως βέβαια το θρησκευτικό στοιχείο να εξαφανιστεί ολοσχερώς από τη ζωή του πιστού. Αντιθέτως, η Νεοτερικότητα επέφερε την αντίληψη του *Ανθρωποκεντρισμού*, όπως αναφέρει ο Ν. Μουζέλης, η οποία πρέσβευε πως ο Θεός κατοικούσε πλέον μέσα στον άνθρωπο, απορρίπτοντας την κυριαρχία που Του απέδιδε η Εκκλησία, για να νομιμοποιεί την εξουσία της επάνω στους λαούς. Επιγέννημα αυτής ήταν ο προτεστάντης, ο πρώτος άνθρωπος που απέρριψε τα ιερά κείμενα ως καθοδηγητές των πιστών και στηρίχθηκε στη βαθύτερη σχέση που τον ενώνει με τη θεία ύπαρξη, όπως διακήρυττε ο Λούθηρος. Ως αποτέλεσμα, ο άνθρωπος εξατομικεύεται και αμφισβητεί τις παραδοσιακές νόρμες, τους κώδικες συμπεριφοράς και τους ηθικούς κανόνες, που τον θωράκιζαν, και καλείται να σταθεί στις δικές του επιλογές, προκειμένου να κατασκευάσει τον εαυτό του και να υπηρετήσει την ταυτότητα που του ταιριάζει. Η κατάρρευση της πρωτοκαθεδρίας της Θρησκείας, γέννησε, επομένως, μία «πνευματική αγορά» με πληθώρα επιλογών πίστης και τρόπου ζωής για τον ίδιο, που στο εξής έμελλε να πετάξει από πάνω του οτιδήποτε κληροδοτημένο διέθετε. Ο αγνωστικισμός, ο αθεϊσμός, ο πολυθεϊσμός και ο σκεπτικισμός απέναντι στο θρησκευτικό κομμάτι αποτέλεσαν φυσικές συνέπειες των εν λόγω επιλογών, παρέχοντας επίσης μερικά ακόμη στοιχεία μοναδικότητας στη Νεοτερικότητα και εξηγώντας το πώς, τελικά, η Θρησκεία συμβάδισε μαζί της.²⁵

²²S. L. Snyder, *Modernity, Philosophy and Semantics*, Encyclopedia Britannica, διαδικτυακά στο: www.britannica.com/topic/modernity.

²³E. Kedourie (μτφ. Π. Λέκκας), *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική*, Κατάρτι, Αθήνα, 2002, 13.

²⁴Π. Λέκκας, 21, 178-186.

²⁵N. Μουζέλης, 171-182.

Όσον αφορά αυτή την τελευταία διαπίστωση περί των διαφόρων σχέσεων, που αναδύθηκαν μεταξύ πιστού και Θρησκείας εντός της νεοτερικής Δύσης, παραστατική είναι η εικόνα που παραθέτει ο Γάλλος συγγραφέας και φιλόσοφος, Μαρκήσιος ντε Σαντ στο έργο του *Διάλογος ιερωμένου και ετοιμοθάνατου*, όταν επιλέγει να εκφράσει τις αθεϊστικές πεποιθήσεις του ίδιου και της κοινωνίας του μέσα από έναν έντονο διαπληκτισμό. Ευρισκόμενος πίσω από τα λόγια ενός ετοιμοθάνατου, ο οποίος αμφισβητεί την ύπαρξη του Θεού σε αυτή την ύστατη στιγμή της ζωής του, καταγγέλλει πως η μηχανιστική αντίληψη της εποχής δίνει την ψευδαίσθηση στον άνθρωπο πως δρα σύμφωνα με τις δικές του επιλογές, στο όνομα των συμφερόντων του, ενώ συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, καθώς πίσω από τη δράση του κρύβεται η παντελής άγνοια αυτών. Συνεχίζει, λέγοντας πως όσο κι αν νιώθει κανείς πως υπηρετεί τον εαυτό του, στην πραγματικότητα δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να υπακούει σε ανώτερες δυνάμεις, που δεν μπορεί να ελέγξει ή να παρακάμψει. Ισχυρίζεται πως τα πάντα είναι δημιούργημα της φύσης, αντιμαχόμενος την άποψη του συνομιλητή του πως δημιουργός είναι μονάχα ο Θεός, κατηγορώντας τον για τύφλωση απέναντι στην πραγματικότητα και δηλώνοντάς του πως εκείνος έχει ήδη γκρεμίσει ό,τι έχτισε γι'αυτόν και την κοινωνία του, η Θρησκεία. Γνώμη του είναι πως δε μπορούμε να πιστέψουμε σε κάτι που δεν κατανοούμε, αλλά οφείλουμε να υπακούσουμε μονάχα σε αυτά που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις και τη λογική. Μάλιστα, τονίζει πως η μόνη αρχή που αξίζει να υπηρετούμε συγκεντρώνεται στη φράση «Κάνε τους άλλους τόσο ευτυχισμένους, όσο επιθυμείς να είσαι ο ίδιος και μην τους προκαλέσεις ποτέ κακό, μεγαλύτερο από αυτό θα ήθελες να λάβεις». Χαρακτηρίζει τις θρησκευτικές διδασχές του ιερωμένου ως προκαταλήψεις και τον προτρέπει να τις αποβάλλει, όπως έπραξε και αυτός, με σκοπό να γίνει πιο ανθρώπινος, αφού το μόνο που κατάφεραν είναι να εγείρουν έριδες και φανατισμούς μεταξύ των ανθρώπων. Ο ίδιος ο Σαντ συμβουλεύει τους συγχρόνους του να μην κουράζουν τις νέες γενιές με «θεϊστικές ανοησίες», αλλά με έξοχες κοινωνικές αρχές, που θα τους μάθουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στον συνάνθρωπο και θα τους προάγουν στην ευδαιμονία.²⁶ Η στάση του απέναντι στην κυριαρχία της Θρησκείας επί του ανθρώπινου νου και τρόπου ζωής αντιπροσώπευε, λοιπόν, τη γνώμη ολόκληρης της παραδοσιακής κοινωνίας, που όδευε προς τη Νεοτερικότητα.

Ομολογουμένως, η είσοδος σε αυτή την καινοτόμα εποχή δεν αποτέλεσε μία εύκολη και απλή διαδικασία, αλλά σίγουρα άλλαξε ριζικά τον τρόπο σκέψης και ζωής των λαών της Δύσης, συνεισφέροντας στο πολιτισμικό χάσμα που θα τη χώριζε στο εξής από τον υπόλοιπο κόσμο και ειδικότερα την ισλαμική Ανατολή.

²⁶D. A. F. Sade (μτφ.-επιμ. Δ. Γκινοσάτης), *Διάλογος ιερωμένου και ετοιμοθάνατου*, futura, Αθήνα, 2007, 16, 28-46, 68.

1.2 Νεοτερική εξάπλωση: Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική

Η εμπειρία του δυτικού, και συγκεκριμένα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, μόλις λίγους αιώνες νωρίτερα, συνέδεσε το όνομά της με τον χαρακτηρισμό «Ευρωπαϊκό Θαύμα» (European Miracle), που περιγράφει με δυο λέξεις την ιστορική επιτυχία της Γηραιάς Ηπείρου και την επακόλουθη μεταστροφή του υπόλοιπου πλανήτη. Ο εκσυγχρονισμός, όπως είπαμε, επεκτάθηκε με άνισο και απρόβλεπτο τρόπο από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες στο εσωτερικό των υπολοίπων, δίχως συγκεκριμένη μορφή ή προδιαγεγραμμένο τέρμα. Ακόμη και αν η ένταση εξάπλωσής του διαφέρει αισθητά από μέρος σε μέρος, το σίγουρο είναι πως από την πορεία του δε μπόρεσε να ξεφύγει κανείς, όσο κι αν επιθυμούσε τη διατήρηση της μοναδικότητάς του. Παραδείγματα τέτοιων περιοχών, που φάνηκε να επιζητούν τη διασφάλιση της υπάρχουσας φύσης τους απέναντι στις νεοτερικές συνθήκες ήταν εκείνες της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής.

Όπως γνωρίζουμε, ο εκσυγχρονισμός συνοδεύτηκε, μεταξύ άλλων και από την πρόοδο στον τομέα της οικονομίας, της τεχνολογίας και του εμπορίου. Η συνεργασία των τριών αποτέλεσε, αποδεδειγμένα, τον αποτελεσματικότερο δίαυλο μετάδοσης των νέων συνθηκών από τους κόλπους της Ευρώπης στο εξωτερικό. Ταξιδιώτες απλοί ή και διανοούμενοι της εποχής, έμποροι επαγγελματίες, μετανάστες εργάτες και κάθε λογής άνθρωποι διαπερνούσαν με διάφορα μέσα και υπό ποικίλες αφορμές τα σύνορα, μεταδίδοντας νέα πρότυπα και αντιλήψεις, ως οιωνοί της παγκοσμιοποιημένης κοινότητας του σήμερα. Η ανάπτυξη που κατόρθωσε η Δύση ενέπνευσε, ομολογουμένως, κάθε μικρό ή μεγάλο μέρος του πλανήτη έξω από αυτήν, ως παράδειγμα ευημερίας. Σύμφωνα με τον Κ. Μαρξ, μάλιστα, «Η βιομηχανικώς αναπτυγμένη χώρα δείχνει στις λιγότερο αναπτυγμένες την εικόνα του μέλλοντός τους»²⁷ και αυτό το πλεονέκτημα ήταν που ώθησε τη Δύση να επεκταθεί σε αυτές, προάγοντας εικόνες ευμάρειας, ανέλιξης και προόδου, περιβεβλημένες από δημοκρατικές συνθήκες. Ωστόσο, πρέπει να θυμόμαστε πως ο εκσυγχρονισμός του εκτός Δύσης κόσμου δεν ήταν αποκλειστικά προϊόν πειθούς ή έλξης για μια καλύτερη ζωή, αλλά επήλθε και μέσα από βίαιες πρακτικές κατάκτησης και εξαναγκασμού. Η Μέση Ανατολή και η Βόρεια Αφρική ανήκουν σε αυτή την κατηγορία.

Μπορεί η Δύση να αποτέλεσε το γενέθλιο σημείο της αλλαγής, οπότε η μετάβαση από τις παραδοσιακές στις σύγχρονες δομές να έμοιαζε ως αυτοφυής και φυσιολογική διαδικασία, η περιοχή της ευρύτερης Ανατολής, όμως, ήταν ανέτοιμη να δεχτεί τη δυτικότροπη τάξη πραγμάτων. Όταν τα πρώτα ψήγματα νεοτερισμού έφτασαν στα εδάφη της κατά τον 19^ο αιώνα, κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια νέα πραγματικότητα, που δεν έμοιαζε σε τίποτα με τη δική της, βαθιά παραδοσιακή, άκαμπτη, άνιση και ίσως καταπιεστική, εξαιτίας της αυταρχικής της εξουσίας. Οι καινούργιες ιδέες εισήλθαν σε έναν τόπο σκοταδισμού και αδικίας. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Έλι Κεντούρι, «Στην παραδοσιακή, δεσποτική τάξη πραγμάτων, εξουσιαστές και εξουσιαζόμενοι μοιράζονταν έναν κοινό κόσμο αξιών. Η κοσμοθεώρησή τους ήταν η ίδια και θεωρούσαν δεδομένο ότι η κρατική εξουσία δεν ασχολείται, ούτε ανακατεύεται με ορισμένους τομείς της

²⁷C. Dinc, 100.

ιδιωτικής και δημόσιας ζωής, όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση ή η οικονομία - υπό τον όρο, βέβαια, ότι οι φόροι καταβάλλονταν κανονικά και τα συμφέροντα της εξουσίας ήταν διασφαλισμένα».²⁸ Εν ολίγοις, η εικόνα της αραβικής κοινωνίας δεν ήταν και η πλέον ιδανική, αλλά διέθετε, πάντως, αξιοσημείωτη συνοχή, χάριν της θρησκείας, η οποία παρείχε τις απαραίτητες βεβαιότητες που χρειαζόταν ο λαός για τη ζωή. Αυτήν ακριβώς τη σταθερότητα ήρθε να ταράξει η είσοδος της Νεοτερικότητας, αμέσως μετά τη διάλυση της αυτοκρατορικής ηγεμονίας των Οθωμανών.

Η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεταξύ της τετραετίας 1918-1922 και η επακόλουθη διαίρεσή της στις γύρω περιοχές της Ασίας, ήταν η αφετηρία για ένα ντόμινο εξελίξεων, που έφτασε έως τις μέρες μας. Πιο συγκεκριμένα, η αποσύνθεση του οθωμανικού κόσμου προκάλεσε κρίση στις σχετικές σταθερότητες του παρελθόντος, οι οποίες καλύφθηκαν από τις δυτικές επιρροές, που είχαν αρχίσει να παρεισφρήουν στα αραβικά εδάφη. Το πρότερο καθεστώς διακυβέρνησης στηριζόταν στη βαθιά ακαμψία της κοινωνικής ιεραρχίας, όπου η εξουσία του σουλτάνου ήταν αδιαπραγμάτευτη, ενώ ο λαός ήταν αναγκασμένος να ανέχεται την αυθαιρεσία του. Ωστόσο, στο όνομα της διασφάλισης της θέσης του, ο μονάρχης φρόντιζε για την ασφάλεια ολόκληρης της επικράτειας, παρέχοντας, παράλληλα, μια σχετική αυτονομία δράσης και πίστης για τους υπηκόους του. Με άλλα λόγια, έδειχνε θρησκευτική ανοχή και δεν εμπλεκόταν σε ζητήματα ιδιωτικής φύσεως. Επιπλέον, όπως μας μεταφέρει και πάλι ο Κεντούρι, επρόκειτο για ένα στενόμυαλο και εξαιρετικά αυταρχικό σύστημα εξουσίας, εντός του οποίου συμβίωναν ανομοιογενή μέρη και όπου το κράτος ήταν σαφώς ισχυρότερο από την κοινωνία, όπως συνέβαινε στα συστήματα της Ανατολικής Δεσποτείας. Αυτό, ήταν σε γενικές γραμμές το περιβάλλον, το οποίο επικρατούσε στον αραβικό κόσμο και που βρέθηκε μπροστά στη δυτική πρόκληση του εκσυγχρονισμού.²⁹

Η έκβαση του Μεγάλου και Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου της ιστορίας, που έλαβε χώρα στην Ευρώπη και επηρέασε αισθητά τον κόσμο έξω από αυτήν, συνοδεύτηκε και από την οριστική διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας βρισκόταν στην Ανατολή. Ως εκ τούτου, τα εδάφη της διαμοιράστηκαν μεταξύ των περιοχών που καταλάμβανε, ήτοι στον αραβόφωνο κόσμο της Συρίας, της Παλαιστίνης, του Ιράκ και της Αιγύπτου, στο σύμπλεγμα του Μάγκρεμπ,³⁰ καθώς και στο Ιράν και την Τουρκία. Επακόλουθο αυτής της επαναχάραξης των συνόρων ήταν η σύσταση αυτοτελών και ανεξάρτητων εθνικών κρατών, που θα επιζητούσαν στο εξής εσωτερική ομοιογένεια και διαφοροποίηση. Η πρώην αυτοκρατορική εξουσία αντικαταστάθηκε, λοιπόν, από την εθνοκρατική, με επακόλουθο τη γένεση εθνικιστικών αισθημάτων. Ο εθνικισμός, ως δόγμα και ιδεολογία της ευρωπαϊκής Δύσης, αντιπροσώπευε την ανάγκη των εθνών να αυτοκυβερνηθούν, έχοντας δημιουργήσει πρώτα τα δικά τους ανεξάρτητα κράτη. Ο διαμελισμός της Αυτοκρατορίας επέτρεψε, λοιπόν, στους αραβόφωνους πληθυσμούς της περιοχής να διεκδικήσουν το δικαίωμα στην εθνική αυτοδιάθεση, αποτινάσσοντας αφενός τον οθωμανικό ζυγό και δηλώνοντας, αφετέρου, πως δε

²⁸ E. Kedourie, *Democracy and Arab Political Culture*, London, 1994, 22-23.

²⁹ E. Kedourie, 2002, 8-12.

³⁰ Πρόκειται για παλιό αραβικό όρο, που σημαίνει τον τόπο, όπου κρύβεται ο ήλιος, δηλαδή τη Δύση. Μέσα σε αυτόν κατατάσσονται οι χώρες δυτικά της Αιγύπτου, από τον ποταμό Νείλο έως τον Ατλαντικό, ήτοι το Μαρόκο, η Αλγερία, η Λιβύη και η Τυνησία.

θα δεχτούν μία εκ νέου κατάκτηση από τις δυτικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Ωστόσο, η πορεία τους προς τον εκσυγχρονισμό δε θα ακολουθούσε τα ίδια βήματα με εκείνα που εμφάνισε η Δύση, καθότι η εισαγωγή των δημοκρατικών και φιλελεύθερων θεσμών θα γινόταν σε εντελώς ξένα προς αυτές κοινωνικά περιβάλλοντα. Επομένως, η εξάπλωση της Νεοτερικότητας συντελέστηκε κάτω από περίπλοκες συνθήκες, συνοδευόμενη από βίαιες πρακτικές.

Είναι αλήθεια πως, πολύ πριν τη διάλυση της Αυτοκρατορίας, ο δυτικός κόσμος είχε πλησιάσει τον ανατολικό μέσα από διάφορες συνθήκες, ήδη από τη μεσαιωνική εποχή. Συγκεκριμένα, οι χριστιανοί Σταυροφόροι ήταν οι πρώτοι που εισχώρησαν στον ισλαμικό πολιτισμό, μεταξύ 11^{ου} και 13^{ου} αιώνα, αφήνοντας ίχνη για τις μετέπειτα σχέσεις Ανατολής και Δύσης. Μέσω αυτών, διοχετεύτηκαν προϊόντα του δυτικού κόσμου, που ομολογουμένως έφεραν εγγύτερα τους δύο πολιτισμούς. Πιο συγκεκριμένα, οι Σταυροφόροι μετέφεραν μαζί τους ιστορίες, βιβλία και διάφορα προϊόντα του δυτικού πολιτισμού, ενώ ήλθαν ταυτόχρονα, σε επαφή και με τα ιδιαίτερα στοιχεία των γηγενών, αποκτώντας καλύτερη γνώση για τον, μέχρι πρότινος, άγνωστο κόσμο του Ισλάμ και αποδίδοντάς του στο εξής μεγαλύτερη αξία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταστροφής της δυτικής αντίληψης είναι η μετάφραση του Κορανίου στα λατινικά, με προοπτική την καλύτερη κατανόηση του «εχθρού». Παράλληλα με το Κοράνι, επιχειρήθηκε και η μετάφραση διαφόρων άλλων αραβικών κειμένων, από το 1142 και εντεύθεν.³¹

Επιπλέον, τομή για την ισλαμική κουλτούρα αποτέλεσε και το έτος 1830, όταν Αμερικανοί προτεστάντες ιεραπόστολοι εισχώρησαν στα εδάφη της Ανατολής και εισήγαγαν καινοτόμες θρησκευτικές αντιλήψεις, που ομολογουμένως κλόνισαν τις θεοκρατούμενες κοινωνίες της. Συγκεκριμένα, στόχος τους ήταν να εκσυγχρονίσουν τις θρησκευτικές δοξασίες των Αράβων, ξεκινώντας με προσηλυτισμούς και διάδοση των δογμάτων τους με κάθε τρόπο (βιβλία, ίδρυση σχολείων κ.α.). Αντικείμενο των λόγων τους ήταν η εφαρμογή ανάλογης Μεταρρύθμισης, με εκείνη που είχε πραγματοποιηθεί στη Δύση έναν αιώνα πριν και που αφορούσε στη μετατροπή της θεοδικίας σε ανθρωποδικία και την αντικατάσταση της θείας χάριτος από την ανθρώπινη αρετή, κάτι για το οποίο έκανε λόγο και ο Γάλλος φιλόσοφος, Αλμπέρ Καμύ στο έργο του *Ο επαναστατημένος άνθρωπος*.³²

Η Μεταρρύθμιση που πρέσβευαν απαιτούσε, συγκεκριμένα, επίδειξη αυστηρών πνευματικής πειθαρχίας από το άτομο, γεγονός που συνιστούσε μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, επερχόμενη μόνο μέσα από σκληρή προετοιμασία και προσήλωση, αφού οι κίνδυνοι να υποπέσει σε σφάλματα ήταν πολλοί. Η ουσία πίσω από αυτή τη διαδικασία ήταν η απελευθέρωση καθενός από τα δεσμά της εκάστοτε εξουσίας, που ισχυριζόταν ότι υπηρετούσε το θρησκευτικό δόγμα, ελέγχοντας με αυτόν τον τρόπο τον λαό. Με άλλα λόγια, επρόκειτο για τη γνωστή μας εξατομίκευση, μέσα από την εκκοσμίκευση του θρησκευτικού στοιχείου, όπως συνέβη στο δυτικό ημισφαίριο. Αν και αυτοφυής διαδικασία στη Δύση, δεν έλειψαν οι ταραχές και οι αντιδράσεις, πόσο μάλλον στην περιοχή της Ανατολής, όπου οι καινοτόμες αυτές πρακτικές εισήχθησαν έξωθεν και μάλιστα όχι σε πρόσφορο έδαφος. Τούτου δοθέντος, δεν άργησαν να ξεσπάσουν ανάλογες αντιδράσεις από τους έως τότε υπόδουλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέσα από τις οποίες αναδύθηκε και το αίσθημα του εθνικισμού απέναντι στην επι-

³¹ I. Kalin, *Ισλάμ και Δύση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, 99, 109-111.

³² A. Καμύ, *Ο επαναστατημένος άνθρωπος*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2011, 187-225.

κρατούσα εξουσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης αποτέλεσε η περίπτωση της αρμενικής μειονότητας, η οποία υπέπεσε στους προσηλυτισμούς των προτεσταντών ιεραποστόλων και αποσχίσθηκε από την ορθόδοξη πίστη, γεγονός που ακολουθήθηκε έπειτα από αναδιοργανώσεις επί του διοικητικού τομέα και απόσπαση βασικών εξουσιών από την Εκκλησία. Στα επόμενα χρόνια, δεχόμενη τις πιέσεις του πληθυσμού, η Αυτοκρατορία προέβη σε σειρά πολιτικών μεταρρυθμίσεων, επηρεασμένη από τα δυτικά πρότυπα, προκειμένου να ικανοποιήσει τα αιτήματα εκσυγχρονισμού και κατ' επέκταση να διασφαλίσει την ηγεμονία της, μέσα στις συνθήκες αναστάτωσης που επικράτησαν. Το 1839, λοιπόν, είναι το έτος εγκαθίδρυσης της «Πρώτης Συνταγματικής Εποχής» (The First Constitutional Era), γνωστή στα αραβικά ως «Τανζιμάτ» (Αναδιοργάνωση), που διήρκεσε έως το 1876 και έδωσε τη δυνατότητα στην Ανατολή να προσεγγίσει για πρώτη φορά τη Δύση.³³

Έκτοτε, πρώτη επιχείρησε την επαφή με τις δυτικότερες αντιλήψεις η πεφωτισμένη ελίτ της περιοχής, ακολουθώντας στην πορεία άλλα δύο κύματα εκσυγχρονισμού. Άραβες στοχαστές, ακτιβιστές και καλλιτέχνες συνειδητοποίησαν τα οφέλη της Νεοτερικότητας και επεδίωξαν να εισαγάγουν τις δυτικές φιλελεύθερες αξίες στις κοινωνίες τους, εντός τριών κυμάτων εκσυγχρονισμού. Αρχικά, ήλθαν σε επαφή με τις νέες επιστημονικές και τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς και τα ποικίλα ρεύματα λογοτεχνίας, που ανέπτυξαν οι δυτικοί. Διάφοροι επιφανείς πολίτες, όπως ο Αμίρ Καμπίρ και Σαντρ Αζάμ εμπνεύστηκαν από αυτήν, τολμώντας να συνθέσουν για πρώτη φορά μυθιστόρημα και δράμα, έπειτα από δεκατέσσερις συνεχείς αιώνες αμιγούς ποίησης. Ως θέματα ενδιαφέροντος επιλέχθηκαν ιστορίες της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου, εν αντιθέσει με το παρελθόν, όπου μοναδικό στοιχείο λογοτεχνικού οίστρου ήταν οι προσωπικές υποθέσεις. Το εγχείρημα αυτό, όμως, δε βρήκε την ανταπόκριση που περίμεναν, αφού αποτελούσε κάτι πρωτόγνωρο για τον αραβικό λαό. Ως εκ τούτου, δύσκολα θα συναντήσει κανείς μυθιστορηματικό αριστούργημα, γραμμένο εκείνη την περίοδο. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως οι διαστάσεις της Νεοτερικότητας δεν έγιναν βαθιά κατανοητές από το σύνολο, ενώ και η ίδια κατόρθωσε μάλλον να γκρεμίσει την επιφάνεια, μόνο, των παραδοσιακών δομών και όχι τα θεμέλια.

Το δεύτερο κύμα εκσυγχρονισμού αντιμετώπισε την αντίσταση των εθνικιστικών κινημάτων του τόπου, με το επιχείρημα πως ό,τι χρειαζόταν ο αραβικός λαός μπορούσε να το βρει ήδη στο Ισλάμ, βλέποντας τη δυτική επιρροή ως ιμπεριαλιστική προσπάθεια επέκτασης της Δύσης στη γη τους. Υποστήριζαν πως η Θρησκεία τους ήταν εδραιωμένη σε δημοκρατικές αρχές και δήλωναν πως θα αποδέχονταν τον επικείμενο εκσυγχρονισμό, μόνο υπό την προϋπόθεση να μείνουν αναλλοίωτες ορισμένες από τις βασικές πτυχές του Ισλάμ. Ένας εξ αυτών των υποστηρικτών ήταν και ο Σαγίντ Κουτμπ, γνωστό ηγετικό στέλεχος της Μουσουλμανικής Αδελφότητας της Αιγύπτου.

Η τρίτη και τελευταία περίοδος εισαγωγής των νεοτεριστικών επιρροών από τους ίδιους τους λαούς της Ανατολής αφορούσε τους τομείς του πνεύματος και της κοινωνίας. Δόθηκε, επομένως, έμφαση στην πρόοδο της κοινωνιολογικής επιστήμης, της φιλοσοφίας και της ιστορίας, ενώ στο πλαίσιο αυτό ξεκίνησαν να χτίζονται τα πρώτα σύγχρονα ακαδημαϊκά ιδρύματα, στα πρότυπα της Δύσης,

³³ E. Kedourie, 2002, 38-42.

ταυτόχρονα με την πραγματοποίηση ορισμένων επανερμηνειών των ισλαμικών γραφών.³⁴

Τέλος, όσον αφορά την περιοχή της Βορείου Αφρικής και επανερχόμενοι στους εξωγενείς παράγοντες επιρροής, που θέλησαν να εμφυσήσουν στην Ανατολή τις νεότερες ιδέες της εποχής, οφείλουμε να αναφερθούμε στα αποτελέσματα της αποικιοποίησης των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων επί των εδαφών της. Από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, ισχυρές κρατικές οντότητες της Γηραιάς Ηπείρου επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξέλιξης στην «άγνωστη γη» της εποχής (terra incognita), που αποτελούσε, ομολογουμένως, τόπο διεκδίκησης. Προκειμένου να ισχυροποιήσουν τη θέση τους στο διεθνές γίγνεσθαι, επομένως, Ολλανδία, Ισπανία, Πορτογαλία, Αγγλία και Γαλλία άρχισαν να ταξιδεύουν για νέους τόπους, με σκοπό την επικράτηση, επεκτείνοντας την επιρροή τους και πέραν των ευρωπαϊκών συνόρων. Πολλές φορές, το περίβλημα των αποικιοκρατικών τους σχεδίων ήταν η εξέλιξη των λόγων του αληθινού Θεού σε τόπους αγρίων και αθεϊστών, ως καθήκον της χριστιανικής θρησκείας να διαδοθεί στα πέρατα της οικουμένης. Ο στόχος φαίνεται να νομιμοποιούσε, λοιπόν, τα βίαια μέσα που επιστράτευαν οι δυτικοί, κι έτσι ξεκίνησε μία μακρά εποχή υποδούλωσης των λαών της Βορείου Αφρικής, που έμελλε να ενταθεί τέσσερις αιώνες αργότερα.

Η εκβιομηχάνιση του 19^{ου} αιώνα διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην επιτάχυνση των αποικιοκρατικών διαδικασιών, καθότι ο αυξανόμενος ανταγωνισμός επικράτησης ωθούσε τους δρώντες σε μια διαδικασία εκμετάλλευσης των αποικιών τους, ως πηγές πρώτων υλών και εργατικού δυναμικού. Ταυτόχρονα, η αποικιοκρατική δύναμη ενίσχυε με αυτόν τον τρόπο και τη γεωστρατηγική της θέση στην περιοχή. Η Γαλλία ήταν, συγκεκριμένα, εκείνη που κατέλαβε την περιοχή της Βόρειας Αφρικής, εκτός από τη Λιβύη, ενώ το 1830 επεκτάθηκε και στο Μάγκρεμπ, όπου εισέβαλε στην Αλγερία (1870), την Τυνησία (1881) και το Μαρρόκο (1912), μετατρέποντάς τις επισήμως σε προτεκτοράτα. Η εξέλιξη αυτή είχε, ωστόσο, οδυνηρές συνέπειες για τον Τρίτο Κόσμο,³⁵ αφού κάθε ξένη επικράτηση δρα με γνώμονα τα προσωπικά της συμφέροντα, αδιαφορώντας για τις τύχες και τη ζωή των γηγενών. Συνεπώς, η παραμονή της Γαλλίας στο Μάγκρεμπ επέφερε τη διάλυση των παραδοσιακών του δομών και την επακόλουθη απώλεια των μοναδικών χαρακτηριστικών των λαών.³⁶ Η διάβρωση της προνεοτερικής πραγματικότητας του τόπου ακολούθησε, έτσι, μία βίαιη, εξωτερική διαδικασία αλλαγής, βασισμένη στην αντίληψη της κατωτερότητας της φυλής που τον κατοικεί, η οποία λεγόταν πως έπρεπε να εκσυγχρονιστεί θρησκευτικά, αλλά στην πραγματικότητα αποτελούσε δίαυλο ισχυροποίησης για τους δρώντες της αναπτυσσόμενης Δύσης. Όλο αυτό ήταν σχεδόν βέβαιο πως, αργά ή γρήγορα, θα γεννούσε σοβαρές αντιδράσεις.

³⁴ Tagharobi, Kaveh, Zarei and Ali, *Modernism in the Middle East and Arab World*, Routledge Encyclopedia of Modernism, διαδικτυακά στο www.rem.routledge.com.

³⁵ Ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τις περιοχές εκείνες, που δεν άνηκαν ούτε στον πρώτο κόσμο των φιλελεύθερων δυτικών χωρών, ούτε στον δεύτερο των σοσιαλιστικών, κατά τη διάρκεια της ψυχροπολεμικής εποχής. Ακόμη ένα κοινό τους γνώρισμα είναι η απόκτηση της ανεξαρτησίας τους μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μαζί με την οικονομική, πολιτική και κοινωνική δυσκολία, που αντιμετώπισαν έκτοτε, ως ανεξάρτητα κράτη.

³⁶ Β. Κεφάλια, *Βόρεια Αφρική. Εσωτερική πολιτική/ Περιφερειακές και διεθνείς σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2015, 77-85.

Όπως φαίνεται, παρά τις επαναλαμβανόμενες και ποικίλες προσπάθειες εισόδου στην τροχιά της Νεοτερικότητας, η πορεία προς τον αραβικό εκσυγχρονισμό απεδείχθη εξαιρετικά δύσκολη, καθότι η κοινωνία, στη συντριπτική της πλειονότητα, δείχνει ανέτοιμη να αφομοιώσει τη δυτικότροπη κουλτούρα. Τον 19^ο αιώνα, Δύση και Ανατολή εμφάνιζαν σπουδαίες διαφορές, με τη μεν πρώτη να έχει αποβάλλει τα παραδοσιακά κατάλοιπα, τη στιγμή που η δεύτερη αντιμετώπιζε ακόμη την αυταρχική εξουσία Οθωμανών και δυτικών αποικιοκρατών, μέσα σε συνθήκες υπανάπτυξης και αυστηρής ισλαμικής κυριαρχίας. Ποια είναι, όμως, η συνεισφορά της Θρησκείας σε αυτή τη στασιμότητα εκσυγχρονισμού, που παρουσιάζει η μεσανατολική κοινωνία; Το γεγονός ότι στη Δύση αποτέλεσε έναν εκ των βασικών παραγόντων αλλαγής τίθεται αρκετό για να μελετήσουμε τη θέση της και στο άλλο άκρο του πλανήτη, διαπιστώνοντας εάν έδρασε κι εκεί με αντίστοιχο τρόπο ή αν, αντιθέτως, συνέβαλε στη διαιώνιση της στασιμότητας και της μελλοντικής κρίσης που ακολούθησε.

Κεφάλαιο 2

Το Ισλάμ ως συνιστώσα αντίστασης στη δυτική Νεοτερικότητα

Η θρησκεία του Ισλάμ αποτελεί την κυρίαρχη μορφή πίστης για τους λαούς της Μέσης Ανατολής, εκπορευόμενη από τον Προφήτη Μωάμεθ και στηριζόμενη σε ιερές πηγές. Εν αντιθέσει με τις περισσότερες μονοθεϊστικές θρησκείες της οικουμένης, που ταύτισαν το όνομά τους με το όνομα του εκπροσώπου τους, το Ισλάμ δεν έγινε γνωστό ως Μωαμεθανισμός, αλλά διατήρησε το βάπτισμα που του απέδωσε το ιερό βιβλίο του, ενώ οι πιστοί που το ασπάστηκαν οικειοποιήθηκαν τον χαρακτηρισμό που είχε χρησιμοποιήσει πρώτος ο Μωάμεθ για τον εαυτό του ως Μουσουλμάνου, καθότι ο προσδιορισμός τους ως Μωαμεθανοί θα σήμαινε αυτόματα την πίστη στο πρόσωπο του Μωάμεθ και όχι στον ίδιο τον Θεό. Βεβαίως, αυτό δε συνεπάγεται την κατώτερη θέση του Προφήτη απέναντι στον Χριστό, για παράδειγμα, αφού οι πράξεις του έγιναν εξίσου αντικείμενο μίμησης και σεβασμού με τα λόγια του αληθινού Θεού.¹

Η ονομασία του έχει ιδιαίτερη σημασία για τους πιστούς, αφού Ισλάμ σημαίνει «υποταγή στον Θεό ψυχή τε και σώματι», και ετυμολογικά είναι όμοιο με το Σαλάμ, που ορίζεται ως «Ειρήνη», ευχή που μεταφέρουν με τον χαιρετισμό τους οι πιστοί Μουσουλμάνοι καθημερινώς (*Salam Alaikum*, ως *Ειρήνη Υμίν*). Πίσω, όμως και από τον δικό τους τίτλο κρύβεται η ερμηνεία περί «του ανθρώπου που θα συνάψει ειρήνη με τον Θεό», υπό την έννοια της διαρκούς υπακοής στη θέληση Του. Χάριν αυτής της υποχρέωσης, όλοι οι Μουσουλμάνοι δηλώνουν καθημερινώς την αφοσίωσή τους μέσα από τη Σαχάντα, την ακόλουθη, δηλαδή, φράση: «Δεν υπάρχει άλλος Θεός, πέρα από τον δικό μας. Ο Μωάμεθ είναι το μήνυμα Αυτού».² Είναι λοιπόν, φανερό πως η ειρήνη αποτελεί την πυξίδα της Θρησκείας, εν αντιθέσει με την πεποίθηση άλλων, που θεωρούν τον ιερό πόλεμο ως ισχυρότερη κινητήρια δύναμη. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το Ισλάμ έχει καταφέρει να γίνει η δεύτερη μεγαλύτερη θρησκεία στον κόσμο, έπειτα από τον Χριστιανισμό, εμπνέοντας εκατομμύρια ανθρώπους να το ασπαστούν.

Η αφοσίωση στον έναν και μοναδικό Θεό ξεκίνησε με τα κηρύγματα του Προφήτη Μωάμεθ στον αραβικό λαό και στηρίχθηκε στις διδαχές του Κορανίου και της Σούννα, της Παράδοσης των έργων του ιδίου. Από την εμφάνισή του τον 7^ο αιώνα αποτελεί το συνεκτικό σύστημα πίστεως του τόπου, ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί και ως η ιδιαίτερη κουλτούρα της Ανατολής, αυξάνοντας την απόστασή της από την νεοτερική - και απαλλαγμένη από τη θρησκευτική κυριαρχία - Δύση.

¹M. Muhammad Ali, *The religion of Islam. A comprehensive discussion of the sources, principles and practices of Islam*, Megg Enterprises, Canada, 2009, 4.

²M. Ruhthven, *Islam: A very short introduction*, Oxford University Press, 2012, 27.

2.1 Πηγές

Κοράνι. Η βίβλος του Ισλάμ

Συχνά, το Ισλάμ αποκαλείται και ως η θρησκεία του βιβλίου, φανερώνοντας τη σπουδαιότητα που κατέχει το Κοράνι για την πίστη. Το ιερό αυτό κείμενο των Μουσουλμάνων συγκεντρώνει τον λόγο του παντοδύναμου και μοναδικού Θεού, που έγινε γνωστό χάριν στον Προφήτη Μωάμεθ. Συγκεκριμένα, διαρθρώνεται σε εκατόν δεκατέσσερα κεφάλαια, γραμμένα στην αρχαία αραβική διάλεκτο (γνωστή ως Σούρα), με πρόλογο (Φάτιχα) την επτάστιχη πεμπτουσία ολόκληρης της Θρησκείας, την οποία οφείλει να επαναλαμβάνει ο πιστός στις πέντε υποχρεωτικές προσευχές της ημέρας του.³ Η προφορική διάδοση των λόγων του Αλλάχ καθίσταται χρέος των πιστών, ενώ κάθε λέξη του βιβλίου νοείται ως θεϊκή διαταγή. Εμπερικλείει κανόνες για κάθε πτυχή της ζωής, από το φαγητό και την ένδυση έως τη διαχείριση της οικογένειας σε θέματα γάμου, διαζυγίου και κληρονομιάς. Ωστόσο, ασάφειες και παρερμηνείες είναι εξίσου υπαρκτές, δίχως να μειώνουν τον ρόλο του ως παράθυρο στην ηθική.⁴

1. The Opening (al-Fatihah)

1. In the name of Allah, the Gracious, the Merciful.
2. Praise be to Allah, Lord of the Worlds.
3. The Most Gracious, the Most Merciful.
4. Master of the Day of Judgment.
5. It is You we worship, and upon You we call for help.
6. Guide us to the straight path.
7. The path of those You have blessed, not of those against whom there is anger, nor of those who are misguided.

Εικόνα 2.1: Απόδοση της επτάστιχης Φάτιχα στην αγγλική.

Παράδοση των πράξεων του Μωάμεθ (Σούννα και Χαντίθ)

Στο Ισλάμ, ο Μωάμεθ θεωρείται ο τελευταίος προφήτης της ιστορίας, με αποτέλεσμα να διαδραματίζει μιμητικό παράδειγμα για τον πιστό. Κατά συνέπεια, τα ήθη, οι θρησκευτικές πρακτικές και ο τρόπος με τον οποίο έζησε και ενήργησε αποτελούν τη δεύτερη θεμελιώδη πηγή της Θρησκείας μετά το Κοράνι, γνωστή ως Σούννα. Οι επιμέρους ενέργειες και τα λόγια του προσδιορίζονται ως Χαντίθ (Αναφορές) και τιμώνται ιδιαίτερος από το μουσουλμανικό πλήθος ως ιερές.⁵ Ακόμη και αν ο Σαγίντ Αχμάντ Χαν, Ινδός ακαδημαϊκός του 19^{ου} αιώνα, στην προσπάθειά του να διασταυρώσει την αυθεντικότητα των έργων του Προφήτη, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «Η τεράστια πλημμύρα των χαντίθ σχημάτισε μια χαοτική θάλασσα. Αλήθεια και ψέμα, γεγονός και μύθος, αναμιγνύονται σε ένα

³ Εξ ου και η ονομασία του ως «Η Μητέρα του Βιβλίου».

⁴ M. Ruthven, 28, 84.

⁵ Δ. Ζιάκας, *Ισλάμ, Θρησκεία και Πολιτεία*, εκδ. Κ. Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη, 2001, 41-42.

απροσδιόριστο μπέρδεμα», η ουσία είναι πως μέσα από αυτές ο Μωάμεθ κατάφερε να γίνει παράδειγμα ανθρώπινης συμπεριφοράς και συνετού βίου για εκατοντάδες Μουσουλμάνους στην πορεία των αιώνων, όπως αντίστοιχα ο Χριστός για τους Χριστιανούς, καθορίζοντας, έτσι, τον τρόπο ζωής τους.⁶ Μέσα από μία τέτοια περίφημη Χαντίθ προκύπτουν και οι πέντε πυλώνες πίστης του Ισλάμ, υποχρεωτικές για κάθε Μουσουλμάνο.

2.2 Οι πέντε πυλώνες πίστης

1. Δήλωση πίστης (Σαχάντα)

Οι πιστοί είναι σημαντικό να εκφράσουν αποδοχή της πίστης επαναλαμβάνοντας τη φράση «Δεν υπάρχει άλλος Θεός πέρα από τον Αλλάχ. Ο Μωάμεθ είναι ο απεσταλμένος Του», προκειμένου να ασπαστούν το Ισλάμ.

2. Προσευχή (Σαλάτ)

Οι Μουσουλμάνοι οφείλουν να προσεύχονται πέντε φορές καθημερινώς, ήτοι την αυγή, το μεσημέρι, το απόγευμα, το βράδυ και αργά τη νύχτα, με κατεύθυνση την Κάαμπα στη Μέκκα. Ακόμη, δηλαδή, και αν δεν είναι δυνατόν να παραβρεθούν σε τζαμί, εκτελούν την προσευχή τους οπουδήποτε, ενσωματώνοντάς την, με αυτόν τον τρόπο, στην καθημερινότητά τους.

3. Φιλανθρωπία (Ζακάτ)

Κάθε πιστός οφείλει να παραχωρεί μέρος των χρημάτων του σε φτωχούς συνανθρώπους του, υπό τη μορφή φιλανθρωπίας. Αυτό εξασφαλίζει ισορροπία και εγκράτεια στη ζωή του, βοηθώντας τον να μην παρασυρθεί από τα πλούτη και υποπέσει σε αμαρτίες, απομακρυνόμενος από τον δρόμο του Θεού. Ταυτόχρονα, ενισχύει την αλληλεγγύη μεταξύ των πιστών.

4. Νηστεία κατά τη διάρκεια του Ραμαζανίου (Σάουμ)

Για έναν ολόκληρο μήνα, οι υγιείς Μουσουλμάνοι πραγματοποιούν εγκράτεια και νηστεία απέχοντας από συγκεκριμένα τρόφιμα και αποφεύγοντας οποιασδήποτε μορφής αμαρτία.

5. Προσκύνημα στη Μέκκα (Χατζ)

Κάθε αρτιμελής πιστός οφείλει να πραγματοποιήσει έστω μία φορά στη ζωή του προσκύνημα ως την ιερή πόλη της Μέκκα, ως ένδειξη αφοσίωσης και σεβασμού προς τον έναν και μοναδικό Θεό της πίστης του.⁷

⁶M. Ruthven, 47-51.

⁷N. Gonzalez, *The Sunni - Shia conflict. Understanding Sectarian Violence in the Middle East*, Nortia Press, California, 2009, 2-3.

2.3 Θεμέλια θρησκείας και πολιτισμού

Ενότητα (Ταουχίντ)

Το σύνολο των Μουσουλμάνων συγκεντρώνει την πίστη του γύρω από το όραμα της ενότητας του κόσμου, υπό την επίβλεψη του ενός και μοναδικού Θεού, Αλλάχ. Με άλλα λόγια, η Ταουχίντ πρεσβεύει την οικουμενικότητα της πίστης στον ίδιο Θεό, ο οποίος αποτελεί πηγή ενότητας για τους ανθρώπους. Ακόμη κι αν δεν βρίσκουμε ρητή αναφορά αυτής της αντίληψης μέσα στο Κοράνι, η φράση της Σαχάντα φανερώνει καθαρά αυτή την αρχή. Μάλιστα, στην εν λόγω πεποίθηση φαίνεται να βασίστηκε και η πολεμική πτυχή του, που στοχεύει στη διάδοση της θρησκείας στα πέρατα του κόσμου με κάθε τρόπο, βίαιο ή ειρηνικό. Η έννοια της ενότητας του μουσουλμανικού πληθυσμού συνδέεται με την αναγνώριση του Αλλάχ ως του μοναδικού δημιουργού και παντογνώστη Θεού, που βρίσκεται μέσα αλλά και γύρω από το δημιούργημά Του. Η κάτωθι Σούρα (112^η) παρουσιάζει ακριβώς αυτή την αντίληψη: «Ο Αλλάχ είναι μοναδικός, εσωτερικός και απόλυτος Θεός. Κανείς δε γεννήθηκε από Αυτόν και κανείς δεν του μοιάζει».⁸

Τζιχάντ. Ιερός Πόλεμος ή Αγώνας Υπεράσπισης της Αλήθειας

Ως όρος ταυτίζεται με τον αγώνα υπεράσπισης της θρησκείας έναντι των εξωτερικών επιρροών, που την απειλούν. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιείται για να δηλώσει αφενός, την προσωπική προσπάθεια του πιστού να διάγει τον ηθικό βίο, που δίδαξε ο Προφήτης και αφετέρου, την προσπάθεια να οικοδομήσει μια υγιή μουσουλμανική κοινότητα, όπου θεμελιώδης αρχή θα είναι η υπεράσπιση της θρησκείας με κάθε τρόπο. Σε αυτή την τελευταία υποχρέωση ταιριάζει μάλλον και η εξήγηση, που έδωσε για το Τζιχάντ ο Μωάμεθ, όταν σε μια ξακουστή στον αραβικό πληθυσμό, Χαντίθ του μίλησε για το «Εσωτερικό ή Μεγάλο Ισλάμ» (Internal/Greater Islam). Αναφερόμενος σε αυτό εννοούσε τη δύναμη των Μουσουλμάνων να βιώνουν όσο το δυνατόν βαθύτερα την πίστη τους, κατά τις προσταγές του Θεού και σε κάθε ευκαιρία να μάχονται υπέρ αυτής. Συνεπώς, το Ισλάμ προοριζόταν να εξαπλωθεί στον κόσμο μέσω του πολέμου, ο οποίος θα έχαιρε ιερότητας εξαιτίας του σκοπού του.⁹ Τα τελευταία χρόνια, η έννοια του τζιχάντ μονοπωλεί το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας, αφού βρέθηκε πίσω από πρωτοφανείς εκδηλώσεις βίας, υπό τη μορφή τρομοκρατικών πρακτικών, με αφετηρία το έτος 2001 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Σαρία. Νομικός κώδικας συμβίωσης των πιστών

Όσο ισχυρό και αν είναι το ιερό βιβλίο του Ισλάμ, η κοινωνία χρειάζεται και νόμους, προκειμένου να εφαρμόζει τις αρχές του κάθε στιγμή. Έγγραφοι ή άγραφοι, κείμενο ή Χαντίθ, το σύμπλεγμα νόμων της Σαρία θέτει τους απαραίτητους φραγμούς στις μουσουλμανικές κοινότητες του κόσμου, έχοντας γίνει αντικείμενο διαμαχών για το αν καθοδηγεί ή χειραγωγεί, τελικά, τους πιστούς. Η ίδια καλύπτει κάθε πτυχή της ανθρώπινης ζωής, αναφερόμενη σε υποχρεώσεις θρησκευτικής λατρείας, ζητήματα εμπορικών συναλλαγών, οικογενειακών υποθέσεων

⁸ R. W. Maqsood, *Islam*, Heinemann Educational Halley Court, Oxford, 1995, 26.

⁹ M. Ruthven, 89, 126-128.

(γάμου, διαζυγίου), ενδυμασίας και ευπρεπούς συμπεριφοράς σε δημόσιους χώρους. Συνάμα, προβλέπει και ένα σύνολο ποινών, οι οποίες θα αποδίδονται σε περιπτώσεις παραβίασης των νόμων, τέλεσης κάποιου εγκλήματος ή οποιασδήποτε πράξης αντιβαίνει στους θρησκευτικούς κανονισμούς της κοινότητας. Ωστόσο, ο βαθμός υπακοής στους περιορισμούς της Σαρία ποικίλλει από χώρα σε χώρα, με κάποιες να την τηρούν λιγότερο πιστά από άλλες.¹⁰

«Στο Ισλάμ, ο Θεός δεν αποκαλύπτει τον εαυτό Του ή τη φύση Του, παρά μόνο τον νόμο Του», λέει μια γνωστή μουσουλμανική ρήση και αντικατοπτρίζει ακριβώς αυτό που περιγράψαμε. Η Σαρία ισοδυναμεί με «δρόμο προς έναν τόπο δροσιάς» (The way to a watering place), εγγυώμενη να εξασφαλίσει για τον πιστό ηθικό βίο επί της γης και είσοδο στον θεικό κόσμο μετά θάνατον.¹¹ Μεταφραζόμενη ως δρόμος ή μονοπάτι και εμπνευσμένη από τις διδαχές του Κορανίου, συνθέτει εξ ολοκλήρου τον ισλαμικό πολιτισμό τον περιοχών της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής, συμβάλλοντας στη διόγκωση του χάσματος με τη δυτική κουλτούρα. Για πολλούς, επομένως, αποτελεί το αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ της θεοκρατούμενης Ανατολής και της Κοσμικής Δύσης, καθότι στην πρώτη περίπτωση το θρησκευτικό διαμορφώνει το πολιτισμικό, ενώ στη δεύτερη η κουλτούρα εκπηγάει από αρχές και αξίες που ουδεμία σχέση έχουν με το χριστιανικό δόγμα.

2.4 Διαίρεση

Ο θάνατος του Μωάμεθ στις αρχές του 7^{ου} αιώνα συγκλόνησε τη μουσουλμανική κοινότητα, η οποία δεν πίστευε στη θνησιμότητά του, ως απεσταλμένος και άμεσα συνδεδεμένος με τον Θεό. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε, επομένως, σημαντικό παράγοντα αναδιαμόρφωσης της θρησκείας του Ισλάμ, με αφορμή τη διαδοχή του. Ένα μέρος του μουσουλμανικού κόσμου θεώρησε πως ο πιο κατάλληλος να αναλάβει στο εξής τη θέση του ήταν ο εξάδελφος και γαμπρός του, Αλί ιμπν αμπί Ταλί, τη στιγμή που το υπόλοιπο ήταν υπέρ του πεθερού και στενού του συνεργάτη, Άμπου Μπάκρ, ο οποίος και τελικά, επικράτησε. Οι υποστηρικτές του Αλί απογοητεύθηκαν από την εξέλιξη των πραγμάτων και διαχωρίστηκαν από τον υπόλοιπο κόσμο του Ισλάμ, αποτελώντας έκτοτε ξεχωριστό θρησκευτικό ρεύμα, το Σιιτικό Ισλάμ (Shi'a), σε αντίθεση με τους άλλους, που εκπροσώπησαν το Σουνιτικό (Sunni). Τίποτα δε θα είχε, ωστόσο, συμβεί εάν ο Μωάμεθ είχε έστω κι έναν γιο, ως απόγονο.¹²

Σιίτες Μουσουλμάνοι

Έπειτα από τη διαμάχη με τους υποστηρικτές του Άμπου Μπάκρ για τη θέση του νέου Χαλίφη, οι Σιίτες Μουσουλμάνοι ανεξαρτητοποιήθηκαν και εγκαθίδρυσαν ξεχωριστές κοινότητες πίστης εντός του ισλαμικού κόσμου και συγκεκριμένα στο εσωτερικό της Τυνησίας, του Ομάν, της Υεμένης και κυρίως του Ιράν, όπου αποτελούν και επίσημη θρησκεία. Το όνομά τους προέρχεται από τον αραβικό

¹⁰ A. Korteweg & J. Selby, *Debating Sharia. Islam, Gender Politics and Family Law Arbitration*, University of Toronto Press, Canada, 2012, 10.

¹¹ M. Ruthven, 91-96.

¹² M. Feener, *Islam in world cultures. Comparative perspectives*, ABC-Clio, California, 2004, 11-13.

όρο «Σιά», που σημαίνει «Μερίδιο» και από τη σύμπτυξη της φράσης «Σιάτ Άλι» (Shiat Ali), ήτοι «το μερίδιο του Άλι». Αποδέχονται δικές τους Χαντίθ και πιστεύουν στην κληρονομική διαδοχή των εκπροσώπων του Θεού, υπηρετώντας το δόγμα των δώδεκα ιμάμηδων, αναγνωρίζοντας ως πρώτο τον Αλί μπν αμπί Ταλί και ως τελευταίο τον Μοχάμεντ αλ Μαχντί, η έλευση του οποίου λέγεται και πως θα σημάνει τον ερχομό της ειρήνης στον κόσμο. Σήμερα, μία γνωστή σε εμάς ένοπλη οργάνωση σιιτικής ιδεολογίας είναι η Χεζμπολάχ στον Λίβανο.

Σουνίτες Μουσουλμάνοι

Οι Σουνίτες Μουσουλμάνοι αποτελούν το 80% με 90% του σημερινού ισλαμικού κόσμου, με κύριο δόγμα τους την παραμονή στην Παράδοση, που διέδωσε ο Προφήτης Μωάμεθ (Σούννα). Από αυτήν άντλησαν και την ονομασία τους, διαφοροποιώντας την ύπαρξή τους από τους αντιπάλους τους, Σιίτες και τείνοντας να χαρακτηριστούν ως «παραδοσιακοί» ή «ορθόδοξοι». Ως το πολυπληθέστερο ρεύμα εκ των δύο, συνδέεται με τις σύγχρονες μορφές πολιτικής της Ανατολής και επιμένει στην ακριβή τήρηση των γραφών, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τον αραβικό κόσμο, αφού η συντριπτική πλειοψηφία αυτού αποτελείται από Σουνίτες. Κάπου εδώ να τονίσουμε πως τα μεγάλα, εξτρεμιστικά κινήματα της εποχής είναι σουνιτικής ιδεολογίας και προέλευσης (αλ Κάιντα, ISIS, Χαμάς, Μουσουλμανική Αδελφότητα), όπως επίσης και το φαινόμενο της Αραβικής Άνοιξης.

2.5 Θρησκευτικές εκδηλώσεις: Πολιτικό Ισλάμ, Ισλαμισμός, Φονταμενταλισμός, Τρομοκρατία

Πέραν της θρησκευτικής πτυχής του, το Ισλάμ συγκεντρώνει και μια ολόκληρη κουλτούρα στο εσωτερικό του, εμπνέοντας τα ρεύματα της φιλοσοφίας, της τέχνης, της ιστορίας και της πολιτικής. Εξαιτίας αυτής της πολυσημίας του είναι σκόπιμο να διασαφηνίσουμε μερικούς όρους, οι οποίοι πρωταγωνιστούν στις εξελίξεις του τόπου και απασχολούν ιδιαίτερα τη Δύση, ως εκφάνσεις της θρησκείας επάνω στη σκέψη και την κοινωνική διαβίωση των ανθρώπων.

Πολιτικό Ισλάμ

Με τον όρο «Πολιτικό Ισλάμ» εννοείται η είσοδος της θρησκείας στην πολιτική εντός του αραβικού κόσμου, η οποία εκφράζεται μέσω κομματικών σχηματισμών. Με άλλα λόγια, πρόκειται για τη μορφή του Ισλάμ ως πολιτική ιδεολογία και όχι πια ως Θρησκεία ή Θεολογία, με σαφείς τοποθετήσεις για το μέλλον της μουσουλμανικής κοινότητας.¹³

Πατέρας της σύμπλευσης πολιτικής και θρησκείας ήταν ο πακιστανικής καταγωγής Σαγίντ Αμπούλ α'λα Μαουντούντι, πρεσβευτής της ισλαμικής Αναγέννησης κατά τον 20^ο αιώνα. Ίδρυσε το πρώτο ισλαμικό κόμμα, πιστεύοντας πως έτσι θα θεραπευόταν η φθίνουσα πορεία, στην οποία είχε περιέλθει η μουσουλμανική κοινότητα της εποχής, εξαιτίας της απομάκρυνσής της από την πρώιμη ορθή πίστη. Πρόθυμος να εισαγάγει τις δημοκρατικές αξίες των εκλογών και της δικαιοσύνης,

¹³ M. Ayyod, *The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World*, The University of Michigan Press, U.S.A., 2008, 2.

απεχθανόταν τη βίαιη ανατροπή των καθεστώτων, ερχόμενος σε αντίθεση με τον Αιγύπτιο θεωρητικό της Μουσουλμανικής Αδελφότητας, Σαγίντ Κουτμπ.

Ο Κουτμπ με τη σειρά του, αντιμετώπισε ως «αντι-ισλαμική» την εμφάνιση πολιτικοποιημένων μορφών έκφρασης, ισχυριζόμενος ότι «ο σωστός Μουσουλμάνος είχε το ιερό καθήκον να πολεμήσει για την πίστη του, τόσο τους εσωτερικούς, όσο και τους εξωτερικούς εχθρούς». ¹⁴ Σήμερα, 89 χρόνια μετά τη σύστασή του από τον Χασάν αλ Μπάννα (1928), το κόμμα των Αδελφών Μουσουλμάνων έχει αλλάξει κοσμοθεωρία. Ενώ το αρχικό όραμα του ιδρυτή του ήταν να αποτελέσει το πρώτο σουνιτικό μεταρρυθμιστικό κίνημα, με σκοπό την ισχυροποίηση της κοινωνίας απέναντι στη δυτική πολιτισμική επιρροή, ο Κουτμπ το μετέτρεψε σε ριζοσπαστικό μόρφωμα.

Τέλος, το Πολιτικό Ισλάμ διαδραματίζει ενεργό ρόλο και στις μέρες μας, με τις πολιτικές οργανώσεις να διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες, σύμφωνα με τη δράση που επιτελούν. Αρχικά, συναντούμε επαναστατικά μορφώματα, όπως η αλ-Κάιντα και η λιβανέζικη Χεζμπολάχ, που αποβλέπουν στην ανατροπή του πολιτικού συστήματος με βίαια μέσα. Στον αντίποδα, βρίσκουμε μετριοπαθείς οργανώσεις, όπως η तुνησιακή Ενάχντα, που επιλέγουν την ανοιχτή πολιτική δράση και δέχονται να συμμετάσχουν σε εκλογές. Τέλος, υφίστανται κομματικοί σχηματισμοί που προσπαθούν να επηρεάζουν τις ελίτ του κράτους προς ιδίον όφελος, όπως οι Αδελφοί Μουσουλμάνοι στην Αίγυπτο, ή η παλαιστινιακή Χαμάς. ¹⁵

Ισλαμισμός

Απέναντι στα γεγονότα πρωτοφανούς βίας της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001, δυτικοί μελετητές επιχειρήσαν να επεξεργαστούν τις παραφυάδες του θρησκευτικού Ισλάμ, ως πτυχές της κοινωνικής ζωής και της γενικότερης ιδεολογίας των πιστών. Ο Ισλαμισμός αποτελεί μία τέτοια ιδεολογία για τους κατοίκους των ανατολικών χωρών, που ταυτίζει συχνά το όνομά της με τον «Ισλαμικό Ακτιβισμό». Πρόκειται, δηλαδή, για την ενεργό διεκδίκηση και προώθηση της πίστης και των θρησκευτικών προσταγμάτων σε κάθε πτυχή της ζωής. ¹⁶ Με άλλα λόγια, ο Ισλαμισμός είναι εκείνη η ιδεολογία που αποβλέπει στη βίαιη, ή μη, επιβολή των κανόνων του Ισλάμ σε κοσμικές κοινότητες, υποστηρίζοντας ότι οι νόμοι του κράτους οφείλουν να πηγάζουν από τη Σαρία. Κατά συνέπεια, δυτικότροπες αντιλήψεις περί Δημοκρατίας, κράτους δικαίου, πολιτικού και ιδεολογικού πλουραλισμού, καθώς και διαχωρισμού Εκκλησίας-Κράτους νοούνται ως ξένες για τα δεδομένα του και αντιμετωπίζονται ως άκρως απειλητικές για την ισλαμική παράδοση. ¹⁷ Επομένως, ο Ισλαμισμός αποτελεί κάτι διαφορετικό από την ίδια τη θρησκεία του Ισλάμ και δεν πρέπει να συγχέεται μαζί του.

¹⁴ Η. Κουσκουβέλης, *Η Αραβική Άνοιξη. Μελέτες Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2012, 49.

¹⁵ O. Roy, *The Failure of Political Islam*, I. B. Tauris, London, 1999, 35-42.

¹⁶ Understanding Islamism, *Crisis Group Middle East/North Africa Report*, 37, no.2, March 2005, 1.

¹⁷ Β. Μούτσογλου, *Η αραβική ανατροπή. Η ανοιξιάτικη καταιγίδα του αραβικού κόσμου*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014, 223-226.

Ισλαμικός Φονταμενταλισμός

Αρχικά, ο φονταμενταλισμός παραπέμπει σε τάσεις εμμονής ή επιστροφής σε άκρως συντηρητικά θρησκευτικά βιώματα του παρελθόντος, τα οποία λειτουργούν ως μέσο αντίστασης σε κάθε ενδεχόμενη αλλαγή ή θρησκευτική μεταρρύθμιση. Με άλλα λόγια, πρεσβεύει την επιστροφή στις ρίζες και τις αρχέγονες αξίες της θρησκείας (fundamentals), μέσω μιας ακριβούς και ιδιαίτερας αυστηρής ερμηνείας των γραφών. Οι καταβολές του αντλούνται από την Προτεσταντική Αμερική του 20^{ου} αιώνα, όπου εκφράστηκε ως αντίδραση στον επερχόμενο εκσυγχρονισμό. Η απήχηση που είχε, μάλιστα, στον αμερικανικό κόσμο, απεικονίζεται χαρακτηριστικά από τον Αμερικανό δημοσιογράφο, Χένρι Λούις Μένκεν, σύμφωνα με τον οποίο «Εάν πετάξεις ένα αυγό έξω από το παράθυρο ενός λεωφορείου στους δρόμους της χώρας, θα πετύχεις σίγουρα έναν φονταμενταλιστή». ¹⁸ Από εκεί, η έννοια του θεμελιωτισμού, όπως ονομάστηκε αλλιώς, εξαπλώθηκε παντού και συνδέθηκε με διάφορες Θρησκείες, όπως ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ.

Μελετώντας, τώρα, την έννοια του «Ισλαμικού Φονταμενταλισμού», βλέπουμε πως αποτελεί την έκφραση εναντίωσης των πιστών Μουσουλμάνων απέναντι στην εκκοσμίκευση της Θρησκείας που υποστηρίζει η Δύση, καθώς και στον θρησκευτικό πλουραλισμό. Με άλλα λόγια, οτιδήποτε ξένο προς την ισλαμική παράδοση, ως προϊόν της Νεοτερικότητας, νοείται αυτομάτως ως αντικείμενο απειλής για το παραδοσιακό Ισλάμ. Ως εκ τούτου, η θρησκευτική αυτή εκδήλωση αποτελεί εξ ολοκλήρου απόρροια του δυτικού εκσυγχρονισμού και δεν υφίστατο στην ιστορία των μουσουλμανικών πολιτισμών πριν την εμφάνιση του νεοτερικισμού. ¹⁹ Επομένως, η υπεράσπιση της παράδοσης και των θεμελιωδών αρχών του Ισλάμ είναι ο απώτερος στόχος όλων των φονταμενταλιστών, οι οποίοι φιλοδοξούν την επιστροφή στην εξιδανικευμένη «χρυσή εποχή» του παρελθόντος (Ούμμα) και την αυστηρή τήρηση της Σαρία. Κάποιες φορές, στόχος τους γίνεται και η εξάπλωση της θρησκείας πέραν των αραβικών συνόρων, προς εξισλαμισμό της οικουμένης, ως αντίδραση στον νεοτερικό θρησκευτικό πλουραλισμό, αλλά και τρόπο ζωής. Η εν λόγω διαδικασία προσομοιάζει, θα λέγαμε, στις σταυροφορίες του Χριστιανισμού στη Δύση και αποτελεί εξτρεμιστική έκφραση του φονταμενταλισμού. ²⁰

Τρομοκρατία και Τζιχαντισμός

Αν και ο ισλαμικός φονταμενταλισμός σαν ιδεολογικό ρεύμα δεν ταυτίζεται με την έννοια της τρομοκρατίας, ²¹ ωστόσο έχει χρησιμοποιήσει πολεμικές πρακτικές, στην προσπάθεια του να διαδώσει το Ισλάμ, με αφετηρία την 11^η Σεπτεμβρίου 2001. Γενικότερα, ο ισλαμικός κόσμος διατηρεί μια στάση θρησκευτικής βίας απέναντι στον εκσυγχρονισμένο δυτικό, κάνοντας την παγκόσμια κοινότητα να ανησυχεί για τις μορφές που αυτή μπορεί να λάβει. Ο εξτρεμισμός και η τρομοκρατία είναι δύο τέτοιες εκφάνσεις, δίχως αυτό να σημαίνει, βέβαια, πως δεν υπάρχει και μη θρησκευτική τρομοκρατία ή αντίστοιχα ότι κάθε φονταμενταλιστική ιδεολογία θα οδηγεί αναπόφευκτα και στην τρομοκρατία.

¹⁸ M. Ruthven, *Fundamentalism. A very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2007, 1.

¹⁹ B. Lewis & B. E. Churchill, *Islam: The Religion and the People*, Upper Saddle River, New York, 2008, 146, 153.

²⁰ A. Νικολαΐδης, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 2007, 290-292.

²¹ S. Katz, *Jihad: Islamic Fundamentalist. Terrorism*, Lerner Publications Company, Minneapolis, 2004, 5.

Η ισλαμική τρομοκρατία εμφανίστηκε στους κόλπους της Δύσης ως ισχυρή απάντηση αντίστασης στις ιμπεριαλιστικές βλέψεις της ιδιαίτερης κουλτούρας της, που κρίθηκε απειλητική για τη θρησκεία και τον πολιτισμό της Ανατολής. Ο Οσάμα μπιν Λάντεν και η Αλ Κάιντα, ως εκφραστές του εξτρεμιστικού φονταμενταλισμού και του επακόλουθου μίσους για τη Δύση, αποτέλεσαν την πηγή της θρησκευτικής τρομοκρατίας των καιρών, καθιστώντας στο εξής ανασφαλή τη διεθνή κοινότητα, εξαιτίας του διαρκούς φόβου για το ξέσπασμα νέας αναταραχής. Η τρομοκρατία άλλαξε τα δεδομένα των παραδοσιακών μορφών πολέμου, θέτοντας στο στόχαστρο όλη την οικουμένη. Βασικές της αιτίες είναι η ταπείνωση και καταπίεση των ισλαμικών κοινοτήτων, που θεωρούν τους εαυτούς τους θύματα της επεκτατικότητας της Δύσης, μέσω των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης του πλανήτη, δεδομένου ότι η Ανατολή, ανέκαθεν πάσχιζε να διατηρήσει τη μοναδικότητά της μέσα στο διεθνές σύστημα.²²

Στη λογική της αντίστασης και του ισλαμικού φονταμενταλισμού, ως πτυχή και μόνο της τρομοκρατίας και όχι ως λογική αναγκαιότητα, εντάσσεται και ο Τζιχαντισμός. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τζιχάντ για τους Μουσουλμάνους σημαίνει «ιερός αγώνας» ή «ιερός πόλεμος» διάδοσης του Ισλάμ στα πέρατα της γης, σύμφωνα με τις προσταγές του Κορανίου. Για τους φονταμενταλιστές μουσουλμάνους, όμως, αφορά στη βίαιη διαμάχη μεταξύ ισλαμικού, και μη, κόσμου για παγκόσμια επικράτηση.²³ Ως βίαιη, λοιπόν, δραστηριότητα εμπερικλείει στις πρακτικές της και την τρομοκρατία, επικαλυμμένη με τη θείκη εντολή. Συγκεκριμένα, οι εκφραστές του τζιχαντισμού (οι λεγόμενοι μουτζαχεντίν) ισχυρίζονται πως δε δρουν προς ιδίον όφελος, αλλά αντιθέτως ακολουθούν θείκη διαταγή, αποδεικνύοντας την αφοσίωση και την αγάπη τους για τον έναν και μοναδικό Θεό της πίστης τους. Με να σκοτώνουν απίστους ή να αυτοκτονούν οι ίδιοι ως βομβιστές, πιστεύουν ότι έρχονται πιο κοντά με τον Αλλάχ και υπηρετούν ως εσχάτων τις διαταγές του. Επομένως, στόχος τους είναι ο εξισλαμισμός της οικουμένης -βιαιώς ως επί το πλείστον-, υπνωτισμένοι από την πεποίθηση ότι η θρησκεία τους πρέπει να διεισδύσει σε κάθε μικρή ή μεγάλη γωνιά του πλανήτη.²⁴

Έπειτα από τη σύντομη αυτή ανασκόπηση των κυρίαρχων θρησκευτικών εκφάνσεων της αραβικής Ανατολής, που μικρή σχέση έχουν με τη θρησκεία του Ισλάμ αυτή καθ' εαυτήν, θα περάσουμε στα γεγονότα εκείνα, που απασχόλησαν τη διεθνή κοινότητα και συνδέθηκαν με ορισμένα από τα παραπάνω μορφώματα, αλλά και με το ίδιο το Ισλάμ. Μπορεί αυτό να μην πρωταγωνίστησε στις εξεγέρσεις, αλλά καθόριζε, ωστόσο, σημαντικά τις ζωές των ανθρώπων. Έχοντας, ήδη, διαπιστώσει την αποδυνάμωση της Θρησκείας στη Δύση και την ταυτόχρονη ισχυροποίησή της στους αραβικούς κόλπους της Ανατολής, μπορούμε πλέον να εξετάσουμε το εσωτερικό των ισλαμικών κοινωνιών, καθώς και τους λόγους που τις οδήγησαν στην επανάσταση, με ιδιαίτερη έμφαση στην περιοχή της Τυνησίας.

²²S. Hoffmann, *Χάος και Βία. Η παγκοσμιοποίηση, τα καταρρέοντα κράτη, η τρομοκρατία και η αμερικανική εξωτερική πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2011, 66-107.

²³S. Katz, 5.

²⁴N. Μουζέλης, 68, 80-81.

Κεφάλαιο 3

Το φαινόμενο της Αραβικής Επανάστασης στην Ύστερη Νεοτερικότητα

...στις αποφασιστικές καμπές, όταν το παλιό καθεστώς γίνεται ανυπόφορο για τις μάζες, τότε αυτές σπάνε τους φράχτες που τις χωρίζουν από τον πολιτικό στίβο, ανατρέπουν τους πατροπαράδοτους εκπροσώπους τους και, με αυτή τους την επέμβαση, δημιουργούν το ξεκίνημα για ένα καινούργιο καθεστώς. Αν είναι καλό ή κακό, ας το κρίνουν οι ηθικολόγοι... Η ιστορία της επανάστασης είναι για εμάς, πριν απ' όλα, η ιστόρηση της βίαιης εισβολής των μαζών στην περιοχή όπου ρυθμίζονται τα δικά τους πεπρωμένα.

Λέον Τρότσκι

Για κάποιον που έχει ήδη εισαχθεί στην έννοια της Νεοτερικότητας και γνωρίζει πως προέκυψε μέσα από αλληπάλληλες μεταβολές στα ανθρώπινα πράγματα, δεν αποτελεί παραδοξότητα το γεγονός πως και η ίδια μπορεί με τη σειρά της να οδήγησε σε νέες αλλαγές και κατ' επέκταση σε μία νέα εποχή. Ως δυναμική διαδικασία, εν αντιθέσει με την παγιωμένη, παρελθούσα κατάσταση, ήταν αναμενόμενο να προκαλέσει αυξανόμενη πρόοδο σε καθετί καινοτόμο που εισήγαγε στις ανθρώπινες κοινωνίες, εξαιτίας πολλών παραγόντων. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ο εκχρηματισμός της οικονομίας και η παγκοσμιοποιημένη κοινότητα που δημιούργησε, για παράδειγμα, ενέτειναν τις συνθήκες ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών, τα οποία προσπαθούσαν συνεχώς να εξελιχθούν, μέσα από την υιοθέτηση όλο και πιο σύγχρονων τεχνολογικών εργαλείων, καινοτόμων ιδεών και πρωτοπόρων μορφών τεχνογνωσίας. Η παγκόσμια επικράτηση στις αγορές ήταν, λοιπόν, σημαντική αφορμή προόδου όλων εκείνων των στοιχείων, που εισήγαγαν τις παραδοσιακές κοινωνίες στη Νεοτερικότητα, σηματοδοτώντας την είσοδο του ανθρώπου σε μια εποχή μετα-νεοτερική.¹

¹ Ακόμη και αν κάποιος δε δέχεται πως πρόκειται για μετάβαση, αλλά για συνέχεια της ίδιας της Νεοτερικότητας, συμφωνούν με το γεγονός της αλλαγής, ονομάζοντας τις καινούργιες συνθήκες ως Ύστερη Νεοτερικότητα.

Από όλες εκείνες τις μεταβολές, που θεωρούνται ως ορόσημα της μετάβασης σε μια καινούργια, μετα-νεοτερική πραγματικότητα (παγκόσμια καπιταλιστική επικράτηση, κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ευρεία εξατομίκευση, υπερπαραγωγή και υπερκατανάλωση προϊόντων, νέες μορφές τέχνης, τεχνολογική έκρηξη, συμπίεση χωροχρόνου κ.α.), εκείνη που μας αφορά περισσότερο και εξηγεί τις πρόσφατες αναταραχές στα εδάφη της Μέσης Ανατολής και Βορείου Αφρικής είναι η εμφάνιση των «βελούδινων επαναστάσεων». Βεβαίως, η έννοια της *Επανάστασης* δε γεννήθηκε στη νεοτερική εποχή, αλλά προϋπήρχε αυτής και, μάλιστα, αποτέλεσε όχημα για πολλές πτυχές της, αφού μέσα από τις επαναστατικές δράσεις διαδόθηκαν οι σπουδαιότερες αξίες της εποχής (η Γαλλική Επανάσταση, επί παραδείγματι, συνέβαλε στην επικράτηση των αξιών της Δημοκρατίας και της Ισότητας απέναντι στην αυταρχική μοναρχία). Ωστόσο, οι βελούδινες ή χρωματιστές επαναστάσεις (Velvet/Color Revolutions) των τελευταίων δεκαετιών συγκεντρώνουν ορισμένα μοναδικά χαρακτηριστικά, που τις διαφοροποιούν αισθητά από τις αντίστοιχες εκδηλώσεις του παρελθόντος.

Αρχικά, δεν ξεσπούν μέσα από εξαρχής οργανωμένες ομάδες. Αντιθέτως, είναι αποτέλεσμα μαζικών κινητοποιήσεων διαφόρων κοινωνικών τάξεων, με κοινούς προβληματισμούς και επιδιώξεις. Επομένως, καθιστικές διαμαρτυρίες, απεργίες, στάσεις εργασίας και διαδηλώσεις διαφόρων επαγγελματικών κλάδων, ή ακόμα και κοινωνικών ομάδων (συνταξιούχων, φοιτητών, ανέργων) υπό τις ίδιες ή παρόμοιες αιτίες, μπορούν να αποτελέσουν ένα πρώτο βήμα επαναστατικής έκφρασης. Έπειτα, απευθύνονται στην καθεστηκυία τάξη του τόπου, όχι με στόχο την εγκαθίδρυση κάποιου συγκεκριμένου ιδεολογικού ρεύματος ως προς τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας, αλλά προς εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης στα προβλήματα και τις αδυναμίες, που οι ίδιοι αντιλαμβάνονται για αυτήν. Κορωνίδα των χαρακτηριστικών τους, από όπου έχουν αντλήσει και αυτή την ιδιαίτερη ονομασία, είναι το γεγονός της απουσίας οποιουδήποτε βίαιου μέσου στη διαδικασία διεκδίκησης των σκοπών τους, για τους οποίους επιλέγουν άλλες στρατηγικές πίεσης.² Εν ολίγοις, τα επαναστατικά φαινόμενα που ακολούθησαν τον Ψυχρό Πόλεμο -χωρίς αυτό να σημαίνει πως πριν από τη λήξη του δεν υπήρχαν εκδηλώσεις βελούδινων επαναστάσεων-,³ περιείχαν τα παραπάνω στοιχεία, γκρεμίζοντας την παγιωμένη εικόνα των μεγάλων επαναστάσεων του παρελθόντος, όπως η Γαλλική ή η Ρωσική, συμβάλλοντας κι αυτές στην εξέλιξη του κόσμου προς κάτι νέο. Στην κατηγορία των βελούδινων επαναστατικών φαινομένων της ύστερης Νεοτερικότητας εντάσσονται και μερικές από τις περιπτώσεις της Αραβικής Άνοιξης, με επίκεντρο την περιοχή της Τυνησίας, από όπου και ξεκίνησε το ντόμινο των διεκδικήσεων απέναντι στην εκάστοτε αυταρχική εξουσία.

² Π. Λέκκας, 210-211.

³ Χιλή (1988), Φιλιππίνες (1938-1936), Πορτογαλία (1974-1975) κ.α.

3.1 Γενικά χαρακτηριστικά

Ορισμός

Ένα απροσδόκητο τσουνάμι λαϊκών εξεγέρσεων απέναντι σε δεσποτικές κυβερνήσεις ετών ξέσπασε στον αραβικό κόσμο, στην εκπνοή της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα. Παρότι προκάλεσε φοβερές αναταραχές και απώλειες ανθρώπινων ζώων, έθεσε τα θεμέλια για το ξεκίνημα μιας νέας πραγματικότητας στις περιοχές της Βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής. Συγκεκριμένα, υποσχέθηκε για πρώτη φορά μετά από πολλές δεκαετίες στασιμότητας, την οικοδόμηση δημοκρατικών συνθηκών διακυβέρνησης, ανοίγοντας τον δρόμο για μακρόπνοες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και για μια συνολικότερη αναγέννηση του αραβικού πληθυσμού. Ο όρος «Αραβική Άνοιξη» περιγράφει με εξαιρετική σαφήνεια τη φιλοδοξία του επαναστατημένου πλήθους, αλλά σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με την τροπή που, τελικά, αυτή έλαβε. Αντιθέτως, πολλοί επιλέγουν να αναφερθούν στα γεγονότα χρησιμοποιώντας τον όρο «Αραβική Απελευθέρωση» (Arab Liberation Tide) ή, πιο απαισιόδοξα, «Αραβικός Χειμώνας».⁴

Η επικράτηση της ονομασίας «Αραβική Άνοιξη» έναντι όλων όσων εξηγούν επίσης την αλληλουχία των επαναστατικών εκδηλώσεων της περιοχής, προέκυψε ως αποτέλεσμα της χρήσης της από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης των δυτικών κοινωνιών, κατά την αναμετάδοση των γεγονότων. Στην πραγματικότητα, η επιλογή αυτή δεν έγινε τυχαία, αλλά βασίστηκε στην ομοιότητα των εξελίξεων με τις αναταραχές του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη. Το ντόμινο της κατάρρευσης των εδραιωμένων κομμουνιστικών καθεστώτων της περιοχής, ως αποτέλεσμα λαϊκών διαμαρτυριών, και η αμέσως ακόλουθη υιοθέτηση δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων από τις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, έκανε πολλούς αναλυτές να μιλήσουν για επανάληψη της ιστορίας στα εδάφη της MENA.⁵ Βέβαια, είναι γνωστό πως οι εξελίξεις μεταξύ των δύο περιπτώσεων δεν ακολούθησαν την ίδια πορεία, μιας και η μετάβαση στη Δημοκρατία εντός της Ευρώπης δεν είχε καμία σχέση με την αιματηρότητα των αραβικών εξεγέρσεων. Μπορεί για ορισμένες εκ των χωρών να επετεύχθη ο τελικός στόχος εκδημοκρατισμού (Τυνησία, Αίγυπτος, Υεμένη), για άλλες όμως ακολούθησαν εμφύλιες διαμάχες (Συρία, Λιβύη) και ακόμη μεγαλύτερη παράταση της αστάθειας.⁶

Στάδια εξέλιξης

Η έννοια της επανάστασης, όπως τη γνωρίζουμε ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη, ταυτίζεται με την προσπάθεια μεταβολής της θεσμικής υποδομής της κοινωνίας, μέσα από την ανατροπή της υφιστάμενης πολιτικής ηγεσίας. Όπως υποστηρίζει και ο Jeff Goodwin, Αμερικάνος κοινωνιολόγος, «Η επανάσταση βασίζεται στην ευρεία απογοήτευση του λαού από την κυβερνητική εξουσία και εκδηλώνεται μέσα από τη μαζική κινητοποίηση με στόχο τη θεμελιώδη κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική αναδιαμόρφωση του τόπου, υπό την προϋπόθεση κα-

⁴ N. Fergany, *Arab Revolution in the 21st century? Lessons from Egypt and Tunisia*, Palgrave Macmillan, New York, 2016, 21.

⁵ Middle East - North Africa, εν συντομία.

⁶ P. Manfreda, *Definition of the Arab Spring: Middle East Uprisings in 2011, 2017*, διαδικτυακά στο www.thoughtco.com.

θεστωτικής αλλαγής».⁷ Μπορεί οι αραβικές εξεγέρσεις στο σύνολό τους να μην πέτυχαν όλες αυτόν τον στόχο, αλλά νοούνται ως μορφές επαναστατικής δράσης και έτσι ταξινομούνται σε επτά βασικά στάδια εξέλιξης.

i. Στασιμότητα ή «ανήσυχη» σταθερότητα (Stagnation or restless stability)

Κατά το πρώτο αυτό στάδιο, η κυβερνητική εξουσία ασκεί ακόμη κάποια μορφή σταθερότητα στην επικράτειά της, εξασφαλίζοντας επί μακρόν την παραμονή της, παρότι στηρίζεται σε καταφανείς παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περιορισμό των ελευθεριών και εκμετάλλευση των οικονομικών πόρων. Κατ' επέκταση, η παρουσία εκτεταμένης φτώχειας, καταπίεσης και δυσαρέσκειας βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της «ανήσυχης σταθερότητας».

ii. Αναταραχή και λαχτάρα για απελευθέρωση (Agitation and yearning of liberation)

Η πολυετής στασιμότητα φαίνεται πως αρχίζει, σε αυτό το στάδιο, να ταράζεται, όταν ο λαός αρχίζει σιγά-σιγά τις κινητοποιήσεις με εμφανίσεις σε μέσα κοινής θέασης (MME), μικρές διαδηλώσεις, απεργίες εργαζομένων και καθιστικές διαμαρτυρίες.

iii. Λαϊκή Κινητοποίηση (Popular Activism)

Λαϊκά κινήματα αναλαμβάνουν να εκπροσωπήσουν τα αιτήματα του πληθυσμού και διαδίδουν το μήνυμά τους σε όλες τις γειτονικές χώρες, επηρεάζοντας την κοινή γνώμη.

iv. Λαϊκή Εξέγερση (Popular Uprising)

Στο σημείο αυτό, η πρώιμη λαϊκή διαμαρτυρία εξελίσσεται σε μαζική λαϊκή εξέγερση, προκαλώντας την ανησυχία των αρχών. Αποτελεί το κρισιμότερο στάδιο της επαναστατικής δραστηριότητας, μιας που καθορίζει την έκβασή της. Πιο συγκεκριμένα, το ξέσπασμα του λαού είτε θα επιφέρει την απομάκρυνση του αυταρχικού δεσπότη, όπως εξαρχής φιλοδοξούσε, είτε θα προκαλέσει καινούργιες αναταραχές με την ηγεσία. Σε αυτή την περίπτωση, ένας εμφύλιος πόλεμος μεταξύ καθεστωτικών και αντικαθεστωτικών δυνάμεων τερματίζει τη διαδικασία πολιτικής αναδιαμόρφωσης ανεπιτυχώς και με τραγικό τρόπο (όπως συνέβη στη Συρία). Ειδάλλως, ακολουθούν ακόμη τρία στάδια για την επιτυχή ολοκλήρωσή της.

v. Επιτυχία (Beginning of success)

Σε αυτό το στάδιο, εφόσον οι μαζικές πιέσεις δεν καταπνίγηκαν από τη βίαιη καταστολή της ηγεσίας, ακολουθούνται από την απομάκρυνση αυτής και την έναρξη σειράς συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, με σκοπό τη μετάβαση στη Δημοκρατία.

⁷J. Goodwin, *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, 9.

vi. Εκδημοκρατισμός (Transition to sound democratic governance)

Με τον πρώτο στόχο της απομάκρυνσης του Δεσπότη να έχει επιτευχθεί, ο λαός προβαίνει σε θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις του πολιτικού τοπίου, εγκαθιδρύοντας πρωτίστως Σύνταγμα. Κύριο μέλημά τους είναι η διασφάλιση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών, η δημοκρατική εκλογή νέων αντιπροσώπων και η ανεξαρτησία του δικαστικού σώματος, που θα προλαμβάνει στο εξής πιθανές κυβερνητικές αυθαιρεσίες.

vii. Σταθερότητα (Benevolent Stability)

Το έβδομο και τελευταίο αυτό στάδιο αποτελεί την ιδανική έκβαση κάθε επαναστατικής δράσης, σηματοδοτώντας την επιτυχία του λαού να επικρατήσει απέναντι στην δεσποτική εξουσία του τόπου, που τον καταπίεζε και τον υποδούλωνε για δεκαετίες. Πλέον, καθίσταται ελεύθερος να οικοδομήσει ένα δημοκρατικό περιβάλλον ισότητας και σεβασμού, διορθώνοντας τα προβλήματα της φτώχειας, της ανισότητας και των άθλιων συνθηκών ζωής της προηγούμενης περιόδου.⁸

Ιστορικές καταβολές ως βαθύτερα αίτια

Όπως κάθε περιοχή του πλανήτη, έτσι και το σύμπλεγμα της Βορείου Αφρικής οφείλει τη διαμόρφωσή του σε ποικίλους ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό επηρέασαν και τις πρόσφατες εξελίξεις του τόπου. Η κοινή εθνική καταγωγή, ο πολιτισμός, η γλώσσα και η θρησκευτική κυριαρχία του Ισλάμ συνθέτουν ένα σχετικά ομοιογενές σύνολο, με επιμέρους μικρότερες, εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Από την άλλη, η οθωμανική κατοχή μεταξύ του 16^{ου} και 19^{ου} αιώνα, η ακόλουθη αποικιοκρατική κατάκτηση της Δύσης, ο απελευθερωτικός αγώνας της δεκαετίας του '50, καθώς και η πρόσφατη διακυβέρνησή τους από αυταρχικά καθεστώτα, αποτελούν εξίσου σημαντικά στοιχεία συνεκτικότητας μεταξύ των διαφόρων λαών της αφρικανικής ηπείρου, που μαζί με τη Θρησκεία διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στην έκρηξη της Αραβικής Άνοιξης. Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε πως το Μάγκρεμπ βρίσκεται σε άμεση αλληλεξάρτηση με το Μάσεκ,⁹ γεγονός που σημαίνει πως οι συγκρούσεις που πυροδοτήθηκαν στη Βόρεια Αφρική έφτασαν σχεδόν αμέσως και στην Μέση Ανατολή, παρουσιάζοντας, βέβαια, διαφορετικές πορείες και εκβάσεις.

Από τον 16^ο αιώνα, το Μάγκρεμπ βρισκόταν υπό την επιρροή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η παρουσία της στα εδάφη της Αλγερίας, της Τυνησίας και της Λιβύης, εμπλούτισε την ιδιαίτερη ταυτότητα των γηγενών, επηρεάζοντας, παράλληλα, τις εσωτερικές δομές πολιτισμού και οργάνωσης. Κάθε χώρα, ωστόσο, διατήρησε και μια ξεχωριστή στάση απέναντι στην οθωμανική κυριαρχία. Στην Τυνησία, για παράδειγμα, αναδύθηκε ένα μεταρρυθμιστικό κίνημα, επονομαζόμενο ως «Νεαροί Τυνήσιοι» (Young Tunisians), φανερώνοντας μια έντονη επιθυμία συμβιβασμού με τις οθωμανικές αρχές. Μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είχε καταφέρει, λοιπόν, να χαρακτηριστεί ως «ολοκληρωμένο κράτος, με ανανεωμένη και εκσυγχρονισμένη παράδοση, σύμφωνα με τις επιταγές της κεντρικής διοίκησης» (Integrated state with a renewed and modernised tradition of centralised

⁸ N. Fergany, 13-15.

⁹ Στα αραβικά, η περιοχή της Εγγύς ή Μέσης Ανατολής, που εν αντιθέσει με το Μάγκρεμπ, υποδηλώνει την Ανατολή.

administration). Στην Αλγερία, από την άλλη, δεν παρατηρήθηκε καμία τέτοια προσπάθεια συμβιβασμού, κυρίως λόγω της αδυναμίας της Αυτοκρατορίας να ελέγξει ένα τόσο μεγάλο, σε έκταση, κράτος. Ωστόσο, η επίδραση που άσκησε στην αναδιαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας των κατοίκων της ήταν αξιοσημείωτη, μιας και οι παραδοσιακές κοινωνίες της χώρας δε στηρίζονταν σε τόσο αυστηρούς κανονισμούς, όπως επί παραδείγματι, της Τυνησίας και του Μαρόκου. Έτσι, λοιπόν, η Αλγερία παρουσιάστηκε ως η πρώτη «ξεχωριστή πολιτική οντότητα μεταξύ των γειτόνων της» (Separated political entity between Tunisia and Morocco) και διαφοροποιήθηκε αισθητά από το Μαρόκο, στο οποίο η οθωμανική εισχώρηση ήταν σχεδόν μηδαμινή. Πιο συγκεκριμένα, το δυτικό Μάγκρεμπ διατήρησε τη δική του, μοναδική κουλτούρα, διαφοροποιούμενο από το ανατολικό, καθώς το Μαρόκο όχι μόνο δεν επηρεάστηκε από τις οθωμανικές συνθήκες, αλλά απείχε, επίσης, και από τις μεταρρυθμιστικές της προτάσεις, εν αντιθέσει με την Τυνησία.

Τελικά, κατά τη διάρκεια των τριών αιώνων παρουσίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα εδάφη της Βορείου Αφρικής, τα νέα στοιχεία πολιτικής και πολιτισμικής ανάπτυξης ακολούθησαν τρεις διακριτές πορείες. Αφομοιώθηκαν από τις παραδοσιακές κοινωνίες της Τυνησίας, έθεσαν γερές βάσεις για το μέλλον της Αλγερίας και επηρέασαν την μαροκινή πολιτική σκέψη δια της απουσίας τους. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, επομένως, ότι οι κοινότητες που συνυπήρχαν στο εσωτερικό της δεν αποτέλεσαν μια ενιαία συλλογικότητα, αλλά διατήρησαν έναν βαθμό αυτονομίας και μοναδικότητας, απέναντι στις οθωμανικές προκλήσεις.¹⁰ Τελικά, όπως διαπίστωσε και ο ιστορικός Μισέλ λε Γκολ, «ο 16^{ος} αιώνας είναι η περίοδος κατά την οποία φυτεύτηκαν οι σπόροι της σύγχρονης πολιτικής οργάνωσης της Βορείου Αφρικής, και αυτός στον οποίο θα ανατρέξουμε, προκειμένου να ανακαλύψουμε τις πολιτικές βάσεις που συνθέτουν τα σύγχρονα κράτη του Μαρόκου, της Αλγερίας και της Τυνησίας, σήμερα».¹¹ Δίχως αμφιβολία, λοιπόν, η οθωμανική κυριαρχία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην εξέλιξη του Μάγκρεμπ, από κοινού με τις Μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις, που αποίκισαν τα εδάφη του αμέσως μετά την κατάρρευσή της.

Όπως αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η αποικιοκρατική επέκταση των Μεγάλων Δυνάμεων αφορούσε μια σειρά εντατικών μέσων κυριαρχίας επάνω στους αφρικανικούς λαούς, που έμελλε να επηρεάσει εμφανώς τη ζωή τους. Αρχικά, πραγματοποιήθηκε στρατιωτική προσάρτηση εδαφών, προς διεύρυνση της ευρωπαϊκής ισχύος, με επακόλουθη την πλήρη εκμετάλλευση του τόπου σε ορυκτό πλούτο και εργατικό δυναμικό. Μετά την βιομηχανική επιτάχυνση του 19^{ου} αιώνα, η κυριαρχία τους ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο, αφού οι συνθήκες οικονομικού ανταγωνισμού επέβαλλαν τόσο τη δημιουργία εμπορικών και στρατιωτικών βάσεων, όσο και τον έλεγχο των οδών μεταφοράς και επικοινωνίας, των δυνάμεων ασφαλείας και του διοικητικού μηχανισμού, εν γένει. Τέλος, η πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», που εφαρμόστηκε κατά κόρων, δημιούργησε έριδες μεταξύ των διαφορετικών φυλών, με σκοπό να τις αποπροσανατολίσει από τη δυσσάρεσκεια που ένιωθαν μαζί της και έτσι, να διασφαλίσει για λίγο ακόμα την κυριαρχία της.

¹⁰ A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge University Press, 1995, 29.

¹¹ M. Willis, *Politics and Power in the Maghreb. Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to Arab Spring*, Oxford University Press, New York, 2014, 14-18.

Υπό αυτές τις συνθήκες, το βιωτικό επίπεδο συνεχώς χειροτέρευε, αφού οι κάτοικοι αποκλείονταν από οποιαδήποτε κερδοφόρα οικονομική δραστηριότητα ελάμβανε χώρα στα εδάφη τους, στερούνταν βασικών δικαιωμάτων, αντιμετωπιζόμενοι ως κατώτερη φυλή και βίωναν την καταπιεστική κυριαρχία της μητρόπολης. Δεδομένης της κατάστασης, γεννήθηκαν σύντομα αντιδράσεις, που κατόπιν εξελίχθηκαν σε διεκδικήσεις. Οι λαοί των υπόδουλων περιοχών απαίτησαν, λοιπόν, άμεση βελτίωση του διοικητικού μηχανισμού, εκπροσώπηση στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, καθώς και παραχώρηση όλων εκείνων των δικαιωμάτων, που τους είχαν αφαιρεθεί. Βεβαίως, οι άρχουσες δυνάμεις δεν ανταποκρίθηκαν ικανοποιητικώς στα αιτήματα, με αποτέλεσμα αυτά να γίνουν όλο και πιο ριζοσπαστικά στο εξής. Σύντομα, όλες οι επιδιώξεις παραμερίστηκαν μπροστά στην επιθυμία της ανεξαρτησίας. Ο λαός ζητούσε την αυτοκυριαρχία του, να αποφασίζει, δηλαδή, ο ίδιος για τα ζητήματα που τον αφορούν και ταυτόχρονα να εκμεταλλεύεται προς όφελός του τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της γης του.

Όπως φαίνεται, από όλες τις δυτικές επιρροές που εισχώρησαν στην Ανατολή, εξαιρετικής σημασίας αποδείχθηκε εκείνη του Εθνικισμού. Το αίσθημα της κοινής καταγωγής των λαών, μαζί με την επιθυμία υπεράσπισης της ανεξαρτησίας τους ως αυτόνομα έθνη-κράτη, αντλήθηκε από τη δυτική κουλτούρα και αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη για την έναρξη της απο-αποικιοποίησης, την επαύριο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ως νομιμοποιητικοί παράγοντες αυτού του αγώνα απέναντι στις ευρωπαϊκές Μεγάλες Δυνάμεις, λειτούργησαν ηθικές και πολιτικές αξίες δυτικών καταβολών, όπως η εθνική ανεξαρτησία, η ελευθερία, η κοινωνική δικαιοσύνη, η οικονομική ανάπτυξη και τελικά, η ευημερία του συνόλου. Ακόμη κι αν δεν απαλλάχθηκαν ταυτόχρονα από τον αποικιοκρατικό ζυγό, ούτε και πέρασαν μέσα από τις ίδιες διαδικασίες, οι χώρες του Μάγκρεμπ κατάφεραν να κερδίσουν την αυτονομία τους, έπειτα από αρκετές δεκαετίες υποδούλωσης, επαναστατώντας για πρώτη φορά υπερασπιζόμενες τα ιδανικά τους.¹² Όπως δήλωσε και ο Χανς Κον, ένας εκ των ιδρυτών της σχολής του εθνικισμού, «Η περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής εισήλθε μετά από αυτό σε μία νέα εποχή, που θα σηματοδοτούσε στο εξής την ιστορία της».¹³

Την επαύριο της αποικιοκρατικής απελευθέρωσης (δεκαετία του '60), την εξουσία των νεοσυσταθέντων εθνών-κρατών επιχείρησαν να αναλάβουν οι πολιτικές ελίτ, που φαίνεται να πρωταγωνίστησαν στον απελευθερωτικό αγώνα, νομιμοποιώντας τις επιδιώξεις τους με βάση τη συνεισφορά τους σε αυτόν. Αρχικά, βασίστηκαν σε ένα κοσμικό μοντέλο διοίκησης, που σκοπό είχε να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης στα νεότευκτα κράτη, σύμφωνα με τις επιρροές του δυτικού καπιταλιστικού συστήματος, όσον αφορά τη διαχείριση της οικονομίας. Ωστόσο, σύντομα εκφυλίστηκαν σε αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης, ήγειραν τη λαϊκή δυσaréσκεια και οδήγησαν τις χώρες σε κρίση. Κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας τους, φρόντιζαν να εξυπηρετούν προσωπικά τους συμφέροντα, να οικειοποιούνται τα κρατικά έσοδα και να κυβερνούν διαμέσου πελατειακών σχέσεων. Σημαντική συνεισφορά στην αυταρχικότητα της εξουσίας τους αποτελεί και ο έλεγχος των δυνάμεων ασφαλείας, ο οποίος εξυπηρετούσε τις επιδιώξεις των ηγετών και θα βρισκόταν αντιμέτωπος με τον λαό, σε περίπτωση που θα

¹² Β. Κεφάλαια, *Βόρεια Αφρική. Εσωτερική πολιτική/ Περιφερειακές και διεθνείς σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2015, 79-94.

¹³ Β. Milton-Edwards, *Contemporary Politics in the Middle East*, Polity Press, Cambridge, 2006, 59.

τολμούσε να αντιδράσει. Συνεπώς, η έλλειψη Δημοκρατίας ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για τα φαινόμενα εκτεταμένης διαφθοράς, φτώχειας, υπανάπτυξης και εξαθλίωσης των καθεστώτων της μετα-αποικιοκρατικής περιόδου.

Δεδομένων των συνθηκών, ο λαός πίεζε για δραστικές αλλαγές, με αίτημα την φιλελευθεροποίηση της οικονομίας (*infatih*) και τον εκδημοκρατισμό της διακυβέρνησης. Τη δεκαετία του '80, ενεργό ρόλο απέναντι στην δεσποτική εξουσία ανέλαβαν οι τοπικές ισλαμιστικές οργανώσεις, ως εκφραστές των αιτημάτων του λαού. Η δράση τους στηρίχθηκε αφενός σε κυβερνητικές πιέσεις και αφετέρου σε πράξεις βοήθειας και αλληλεγγύης ευπαθών πολιτών και ανέργων. Προσανατολισμένες στην εκπλήρωση της Ούμμα, την ενωμένη κοινότητα πιστών, οι εν λόγω ομάδες προέβησαν και σε πρακτικές διάδοσης του Ισλάμ, παρουσιάζοντάς το ως πυρήνα του έθνους και ταυτόχρονα ως συνδεδετικό κρίκο όλων των πολιτών, στον αγώνα τους απέναντι στη δεσποτική διακυβέρνηση.¹⁴

Οι αραβικές ελίτ ήταν, συνεπώς, είτε γόνοι βασιλικών οικογενειών, είτε επαναστατικά καθεστώτα, που έλαβαν και διατήρησαν την εξουσία τους βασιζόμενα σε αυταρχικές μεθόδους. Αντλούσαν έμπνευση από τα σοβιετικά πρότυπα και θεωρούσαν την πολιτική τους ως «το κύμα του μέλλοντος» (*the wave of future*). Η κατάρρευση της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ), περί τις αρχές του 1990, επέφερε σχετική ταραχή στη λειτουργία τους, καθότι έχασαν την υποστήριξη των ηγετών της περιοχής. Όφειλαν, λοιπόν, να αναζητήσουν νέες πηγές διασφάλισης της παραμονής τους, ικανοποιώντας σταδιακά μερικά από τα αιτήματα των λαών για εκδημοκρατισμό. Βεβαίως, η μεταστροφή αυτή δε συντελέστηκε από τη μία μέρα στην άλλη, ούτε αφορούσε βαθιές μεταρρυθμίσεις. Αντιθέτως, επρόκειτο για μια επιδερμική προσπάθεια διεύρυνσης της συμμετοχικότητας και του ανταγωνισμού, απελευθέρωσης του Τύπου, σύναψης συνθηκών ειρήνης με γείτονες χώρες (όπως έπραξε η Αίγυπτος με το Ισραήλ το 1974) κ.α. Ωστόσο, έγινε το πρώτο βήμα μετάβασης στον εκδημοκρατισμό, αφήνοντας χώρο για την επικράτηση δυτικών προτύπων, στο εξής.¹⁵ Οι ισλαμικές οργανώσεις συνέβαλαν ιδιαιτέρως σε αυτή την πορεία, θεωρώντας πως τα νέα δεδομένα θα προσεγγίσουν καλύτερα τα ιδεώδη της Θρησκείας περί ισότητας και αμοιβαίου σεβασμού των ανθρώπων.¹⁶

Στον αντίποδα αυτής της οπτικής συναντάμε τους φονταμενταλιστές Μουσουλμάνους, οι οποίοι ισχυρίζονταν πως η Δημοκρατία αντιτίθεται στις ισλαμικές αρχές, εξαιτίας της αξίας που αποδίδει στον άνθρωπο. Την πεποίθηση αυτή την ασπάστηκε, ωστόσο, μεγάλη μερίδα του αραβικού πληθυσμού, επιβεβαιώνοντας τον ισχυρισμό του Bernard Lewis πως «όσο πιο δημοφιλής είναι μια πολιτική δύναμη στον αραβικό κόσμο, τόσο πιο ισλαμική τείνει να γίνεται με τον καιρό».¹⁷ Διαπιστώνουμε, επομένως, για ακόμη μία φορά τη σημασία που κατέχει το Ισλάμ στην διαμόρφωση των σχέσεων Δύσης και Ανατολής, εφόσον βρίσκεται τόσο έντονα στις σκέψεις και τον τρόπο ζωής των πιστών, που τους εμποδίζει να

¹⁴ Β. Κεφάλαια, 111-120.

¹⁵ Βέβαια, υπήρχαν και περιπτώσεις χωρών, όπως η Συρία και το Ιράκ, που μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού μετατράπηκαν σε πιο αυταρχικές μορφές εξουσίας, εγκαθιδρύοντας ένα μονοκομματικό σύστημα Δικτατορίας.

¹⁶ R. Brynen, B. Korany & P. Noble, *Political Liberation & Democratization in the Arab World. Volume 1, Theoretical Perspectives*, Lynne Rienner Publishers, U.S.A., 1995, 314-318.

¹⁷ Στο ίδιο, 322.

αντιληφθούν τα οφέλη των νεοτερικών επιρροών, αντιμετωπίζοντας τον υπόλοιπο κόσμο ως απίστους -τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα.¹⁸

Κλείνοντας το κεφάλαιο με τις ιστορικές καταβολές των λαών της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής, εκείνο που θα πρέπει να θυμόμαστε είναι η καταπίεση που δέχθηκαν στη διάρκεια των αιώνων, ευρισκόμενες κάτω από αυταρχικές δυνάμεις διακυβέρνησης. Τόσο η οθωμανική κατοχή, όσο και η μετέπειτα ευρωπαϊκή κατάκτηση, από κοινού με το πρόσφατο δεσποτικό σύστημα εξουσίας, άφησαν στους υπόδουλους λαούς, ως κατάλοιπα, τα αισθήματα της αδικίας και της αγανάκτησης. Ενώ διεκδίκησαν και κατέκτησαν την ανεξαρτησία τους από τη Δύση τη δεκαετία του '50, δεν μπόρεσαν να εισαγάγουν τις δημοκρατικές αξίες στην κοινωνία τους, καθότι έπεσαν για άλλη μία φορά θύματα αυταρχικών πολιτικών. Η Αραβική Επανάσταση αποτέλεσε, λοιπόν, ακόμα μία προσπάθεια απελευθέρωσης από τον ολοκληρωτισμό και την υποδούλωση, με βασικό αίτημα τη μετάβαση σε μια δημοκρατική εποχή ισότητας και ελευθερίας.

Αιτήματα

Πίσω από την «Αραβική Άνοιξη» κρύβεται η ανάγκη του ανθρώπου για ελευθερία. Η «Άνοιξη» παραπέμπει στο ξεκίνημα μιας νέας εποχής, όπου θα κυριαρχεί η ευφορία και η πρόοδος σε κάθε πτυχή της ζωής. Οι συνθήκες εκτεταμένης διαφθοράς, κατάχρησης της εξουσίας, εκμετάλλευσης πόρων και εργατικού δυναμικού ήταν υπαίτιες για τα μεγάλα προβλήματα, που αντιμετώπιζαν οι αραβικές κοινωνίες εδώ και δεκαετίες. Αργά ή γρήγορα, οι λαοί των ανατολικών χωρών θα εξεγείρονταν απέναντι στις δυσχερείς συνθήκες επιβίωσης, μιας και η φτώχεια, η οικονομική ανισότητα, η ανεργία και η καθημερινή εξαθλίωση, που επέφεραν οι πολιτικές πρακτικές, εξασθενούσε συνεχώς τα αποθέματα υπομονής.

Όλα ξεκίνησαν από την Τυνησία τον Δεκέμβρη του 2010, με αφορμή τον τραγικό θάνατο ενός πλανόδιου μικροπωλητή φρούτων εν μέσω πολυσύχναστου δρόμου, κατόπιν διαπληκτισμού με τις αστυνομικές αρχές. Η βιαιότητα των φορέων εξουσίας απέναντι σε έναν απλό πολίτη, θορύβησε τον λαό, ξεσηκώνοντάς τον απέναντι στον εξουτελισμό της ανθρώπινης ύπαρξης και την αυταρχικότητα της ηγεσίας. Από την άλλη, οι δηλώσεις Αλγερινού Υπουργού περί επιπλέον αύξησης των τιμών ορισμένων ειδών διατροφής έναν μήνα μετά, ακούστηκαν ιδιαιτέρως προκλητικές από τους πολίτες, οι οποίοι προέβησαν αμέσως σε ενδείξεις διαμαρτυρίας. Μάλιστα, δεν είναι τυχαίο που οι λαϊκές εξεγέρσεις χαρακτηρίστηκαν επίσης και ως «αναταραχές του ψωμιού».¹⁹

Μεταξύ των αιτημάτων για μείωση των τιμών σε βασικά προϊόντα διατροφής, καθώς και για παραχώρηση περισσότερης ελευθερίας, οι λαοί της MENA ζητούσαν επίσης διευθέτηση των προβλημάτων έλλειψης στέγης, καταπολέμηση της ανεργίας, παροχή περισσότερων ευκαιριών εργασίας, καταβολή μεγαλύτερων μισθών και συνταγματική κατοχύρωση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που μέχρι τότε καταπατούνταν, επηρεασμένοι από τα δυτικά πρότυπα. Επιπλέον, το γεγονός πως τόσα χρόνια οι κυβερνητικές αποφάσεις λαμβάνονταν με γνώμονα την εξυπηρέτηση των κρατούντων, δημιούργησε αισθήματα αδικίας και εκμετάλλευσης στους πολίτες, οι οποίοι συμπεριέλαβαν στα αιτήματά τους και

¹⁸ Δ. Σωτηρόπουλος, Α. Χουλιάρης, Σ. Ρούσσοι & Π. Σκλιάς, *Ο Τρίτος Κόσμος. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία, Διεθνείς Σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2005, 181.

¹⁹ Β. Κεφάλαια, 128.

την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, ως απαραίτητη προϋπόθεση προόδου. Με αυτόν τον τρόπο, οι οικονομίες τους θα γίνονταν αυτόνομες, ελαττώνοντας το χάσμα μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Ο Τρίτος Κόσμος στο εξής, θα έπαυε να εξαρτάται από τις εισαγωγές της Δύσης και θα καθόριζε ο ίδιος τις συνθήκες εμπορίου, τιμών και επισιτιστικής επάρκειας της επικράτειάς του.²⁰

Όλα αυτά τα αιτήματα παρέπεμπαν σε μια συνολικότερη πορεία εκδημοκρατισμού, η οποία για να επιτευχθεί απαιτούσε την οριστική αποχώρηση όλων των κυβερνητικών ελίτ της περιοχής, που ευθύνονταν για την επιδείνωσή της. Αυτό ήταν, λοιπόν, και το κυρίαρχο αίτημα των λαών, μετά από τη μακρόχρονη υποταγή τους στις αραβικές δικτατορίες.²¹

3.2 Τυνησία

Μια μικρή χώρα της Βορείου Αφρικής στάθηκε ικανή να πυροδοτήσει μεγάλη αναταραχή στην ευρύτερη γεωγραφική της γειτονιά, στην εκπνοή του 2010. Η Τυνησία, πραγματικά εξέπληξε τη διεθνή κοινότητα, όταν τον Δεκέμβρη εκείνον ξεσηκώθηκε μαζικά απέναντι στην αυταρχική εξουσία του ηγέτη της Ζιν ελ Αμπιντίν Μπεν Άλι, καταφέροντας πολύ σύντομα να τον καθαιρέσει από την εξουσία του. Η επιτυχία της αυτή, μετά από είκοσι τρία έτη δεσποτικής διακυβέρνησης, έπεισε τις περισσότερες εκ των αραβικών χωρών να διεκδικήσουν και οι ίδιες την απεμπλοκή τους από τη Δικτατορία, πιστεύοντας πως τίποτα δεν είναι πλέον αδύνατο. Μάλιστα, το μήνυμα έλαβε πρώτη η αιγυπτιακή νεολαία, μόλις δέκα μέρες μετά την αποχώρηση του Μπεν Άλι, τον Ιανουάριο του 2011, δηλώνοντας πως «Αφού τα κατάφεραν οι Τυνησίοι, τότε σίγουρα μπορούμε κι εμείς!».²²

Η θετική έκβαση της τυνησιακής εξέγερσης έδωσε σε πολλούς την αφορμή να χαρακτηρίσουν το γεγονός ως *Επανάσταση των Γιασεμιών*, με σκοπό να τονίσουν πως επρόκειτο για το μοναδικό παράδειγμα επιτυχούς μετάβασης στη Δημοκρατία, μεταξύ όλων των αραβικών διεκδικήσεων, τόσο στο Μάγκρεμπ όσο και στο Μάσρεκ. Ας αρχίσουμε, όμως, από το προδρομικό περιβάλλον της χώρας, αμέσως μετά την απελευθέρωσή της από τον οθωμανικό ζυγό, την αποικιοκρατική της κατάκτηση από τη Γαλλία και την ανάληψη της εξουσίας από τον Χαμίμπ Μπουργίμπα, για να φτάσουμε στη δεσποτική διακυβέρνηση του Μπεν Άλι και τα γεγονότα του 2011.

3.2.1 Από την αποικιοκρατία στην προεδρική ηγεμονία

Η Τυνησία, που από το 1574 βρισκόταν υπό την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,²³ βρέθηκε το 1881 μπροστά σε μία νέα κατάκτηση. Έχοντας αντιληφθεί τις αποικιοκρατικές βλέψεις της Δύσης για τα εδάφη της, οι ηγέτες της Δυναστείας των Χουσενίντ, που από το 1705 κατέλαβαν τον θρόνο της μοναρ-

²⁰ Γ. Τσάλτας, *Αφρική και Ανάπτυξη. Η τελευταία παγκόσμια πρόκληση - ευκαιρία*, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, 209-213.

²¹ Πληροφορίες αντλήθηκαν και από: C. Parana & G. Wilson, *The Arab Spring. New Patterns for Democracy and International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2013, 1-2.

²² N. Fergany, 23.

²³ L. C. Brown, *The Tunisia of Ahmad Bey (1837-1855)*, Princeton University Press, New Jersey, 1974, 26.

χικής εξουσίας της χώρας, προέβησαν στην εφαρμογή σειράς μεταρρυθμιστικών επεμβάσεων στο εσωτερικό της Διοίκησης, με σκοπό την προστασία της Τυνησίας από οποιαδήποτε ξένη αποικιοκρατική δύναμη. Φτάνοντας στο 1870, το έτος κατάκτησης της γειτονικής Αλγερίας από τη Γαλλία, ο δωδέκατος στη σειρά Κυβερνήτης της χώρας Μοχάμεντ Σαντόκ Μπέη (1859-1882), θορυβημένος από το γεγονός, επιχείρησε την εφαρμογή διοικητικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων, συνθέτοντας το πρώτο συνταγματικό κείμενο του αραβικού κόσμου, με σκοπό την υιοθέτηση του μοντέλου της Συνταγματικής Μοναρχίας. Η ύπαρξη του Συντάγματος, αν και θα περιόριζε τις υπερεξουσίες του, θα νομιμοποιούσε τη θέση του, λειτουργώντας ανασταλτικά για τις αποικιοκρατικές βλέψεις της Δύσης. Ωστόσο, οι μεταρρυθμίσεις αποδείχτηκαν ανεπαρκείς, κι έτσι τα πράγματα δεν είχαν την κατάληξη που ήλπιζε. Ως εκ τούτου, ο Μοχάμεντ Σαντόκ Μπέη υποχρεώθηκε να παραδώσει την Τυνησία στη Γαλλία, ως προτεκτοράτο, όταν υπέγραψε μαζί της τη Συνθήκη του Μπαρντό, στις 12 Μαΐου 1881.²⁴ Ωστόσο, ο Μπέης θα εξακολουθούσε να συμμετέχει στη διακυβέρνηση της, υπό την επίβλεψη των Γάλλων, ενώ ακόμη και ο στρατός θα βρισκόταν υπό τη δική τους εποπτεία.²⁵ Από το 1881 μέχρι την ανεξαρτησία της το 1956, λοιπόν, η Τυνησία επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη Δύση, ενώ απέκτησε και μία ακόμη μακρά εμπειρία υποδούλωσης.

Η τεράστια αποικιοκρατική επιρροή φαίνεται σε σύγκριση με τις υπόλοιπες αραβικές χώρες της περιοχής. Αρχικά, η ελίτ των επιφανών πολιτών της εξέλαβε τη δυτική παιδεία της Γαλλίας, έχοντας ζήσει επί εβδομήντα πέντε χρόνια κάτω από την ηγεμονία της και έχοντας ασπαστεί πολλά από τα ιδιαίτερα γνωρίσματά της (όπως η γλώσσα, ορισμένα στοιχεία πολιτισμού, σκέψεις και αντιλήψεις, γνώσεις, αξίες και αρχές). Ένας πρώην Υπουργός Πολιτισμού απέδωσε με τον πιο εύστοχο τρόπο αυτή την εξέλιξη, λέγοντας πως «Το σημείο κατατεθέν της τυνησιακής κουλτούρας είναι η Γαλλία και η Ιταλία. Όχι η Αλγερία ή η Λιβύη».²⁶ Μέσα από αυτή τη διατύπωση, αντιλαμβανόμαστε ότι η περιοχή της Τυνησίας διαθέτει περισσότερους δεσμούς με τη Μεσόγειο, παρά με τη Μέση Ανατολή, εν αντιθέσει με τα όμορα και γειτονικά της κράτη.²⁷

Αυτή η ίδια η πεφωτισμένη ελίτ, παρά τις επιρροές της, εξακολουθούσε να πιστεύει πως η οικοδόμηση ενός συνταγματικού συστήματος θα ωφελούσε τους πολίτες, ανεξάρτητα από την αποτυχία των τελευταίων μεταρρυθμίσεων του Μπέη. Όσο κι αν συμβιβάστηκαν με τις γαλλικές επιδράσεις, η εθνική τους ανεξαρτησία παρέμενε αυτοσκοπός. Τέτοιες ιδέες περί αναδιαμόρφωσης του πολιτικού σκηνικού υποστηρίχθηκαν έντονα και από τους εθνικιστές της χώρας, οι οποίοι είχαν εξαρχής αντιταχθεί στη γαλλική αποικιοκρατία επιζητώντας την απομάκρυνσή της. Ήταν οι άνθρωποι που ενέπνευσαν στην πορεία και ολόκληρο τον λαό να διεκδικήσει την ανεξαρτησία του, αν και στην αρχή περιορίζονταν σε μικρό αριθμό ακολούθων. Κοντολογίς, στην Τυνησία δημιουργήθηκε και δραστηριοποιήθηκε επίσημο Εθνικιστικό Κίνημα, εκπροσωπώντας την Ελευθερία και τη Δημοκρατία, ως απάντηση στη γαλλική κατοχή, υποστηριζόμενο από το σύνολο

²⁴L. Sadiki, *Routledge Handbook of the Arab Spring. Rethinking Democratization*, Routledge, New York, 2015, 67.

²⁵K. Perkins, *A history of modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 17.

²⁶R. Kaplan, *Le Kef, Tunisia: Roman Africa*, The Atlantic Monthly, 2006, διαδικτυακά στο: www.theatlanticmonthly.com.

²⁷C. Alexander, *Tunisia. From stability to revolution in the Maghreb*, Routledge, New York, 2016, 1.

του πληθυσμού.²⁸

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το Εθνικιστικό Κίνημα αντικαταστάθηκε από τον επίσημο κομματικό σχηματισμό του Ντεστούρ (ελληνιστί, Σύνταγμα). Τα αιτήματά του αντιπροσώπευαν το σύνολο του τυνησιακού λαού, και αφορούσαν στην παραχώρηση Συντάγματος και την άμεση αποικιοκρατική απελευθέρωση. Η Γαλλία δεν αποδέχθηκε τις εν λόγω απαιτήσεις, με απόρροια το ξέσπασμα αναταραχών. Λίγο μετά την σύστασή του το 1920, το κόμμα Ντεστούρ υποχρεώθηκε σε διάλυση, μέχρι το 1934 που συστήνεται πάλι, ως Νέο-Ντεστούρ, με επικεφαλής τον Χαμπίμπ Μπουργκίμπα, τον άνθρωπο που πρωταγωνίστησε αργότερα στην εθνική απελευθέρωση της χώρας. Ωστόσο, για άλλη μία φορά οι γαλλικές αρχές κατέστειλαν τη δράση του, συνέλαβαν τον Μπουργκίμπα και απαγόρευσαν, στο εξής, οποιαδήποτε εθνικιστική διεκδίκηση.

Η συνεχιζόμενη καταστολή και καταπίεση των Τυνησιών από τη γαλλική αποικιοκρατία έφθασε στα όριά της, όταν το 1952 ξέσπασε ένοπλη σύγκρουση ανάμεσά τους, υποκινούμενη από τον Μπουργκίμπα.²⁹ Ύστερα από δύο χρόνια αγώνων για ανεξαρτησία, τα γαλλικά στρατεύματα ηττώνται και τα εθνικιστικά αισθήματα του λαού εντείνονται. Το 1954, υπό την απειλή να χάσει ολόκληρη τη Βόρειο Αφρική, η Γαλλία αποφασίζει να παραχωρήσει εσωτερική αυτονομία στην Τυνησία και το Μαρόκο, διατηρώντας την αποικιοκρατία της μονάχα στην Αλγερία. Έτσι, λοιπόν, στις **20 Μαρτίου 1956**, η Τυνησία ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη από την γαλλική επιρροή. Το Παρίσι όρισε για πολίτευμά της τη Βασιλεία, την οποία όμως κατήργησε έναν χρόνο αργότερα ο Χαμπίμπ Μπουργκίμπα, όταν κέρδισε θριαμβευτικά τις εκλογές και έγινε ο πρώτος Πρόεδρος στην ιστορία της χώρας, ως αυτόνομο έθνος-κράτος.³⁰

3.2.2 Ο Μπουργκίμπα στην εξουσία

Η ανάληψη της εξουσίας από τον Μπουργκίμπα αποτέλεσε ομόφωνη απόφαση για τον λαό της Τυνησίας, μιας και ο ίδιος συνέβαλε σημαντικά στην πολυπόθητη απελευθέρωση της χώρας από την αποικιοκρατική Δύση, χαρίζοντάς της την ανεξαρτησία της, για πρώτη φορά μετά από τρεις αιώνες κατάκτησης. Ωστόσο, το μοντέλο της Προεδρικής Δημοκρατίας που εισήγαγε και δεσμεύτηκε να υπηρετήσει, πολύ σύντομα εξελίχθηκε σε αυταρχικό μονοκομματικό σύστημα εξουσίας, με τον ίδιο να δηλώνει «Το σύστημα; Ποιο σύστημα; Εγώ είμαι το σύστημα!», φανερώνοντας, έτσι, τον Ολοκληρωτισμό που επρόκειτο να εφαρμόσει.³¹

Παρότι διαχειρίστηκε την ηγεμονία του με απόλυτο τρόπο, λειτουργώντας ως «πατέρας του έθνους», ο Μπουργκίμπα καθόρισε την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της χώρας σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, ως το 1987, που ανετράπη από τον Μπεν Άλι. Μάλιστα, οι καινοτόμες ιδέες του χαρακτηρίστηκαν από ορισμένους Γάλλους δημοσιογράφους ως «Μπουργκιμπισμός» (Bourguibism), καθώς αποτέλεσαν πρωτοπόρο ιδεολογικό ρεύμα για τα δεδομένα της τυνησιακής κοινωνίας, μέσω του οποίου αποδυναμώθηκε η πρωτοκαθεδρία της ισλαμικής

²⁸ L. Sadiki, 67-68.

²⁹ K. Perkins, 44-78.

³⁰ P. Calvocoressi, *Η Διεθνής Πολιτική μετά το 1945*, Τουρίκης, Αθήνα, 2004, 838-839.

³¹ C. Moore, *Tunisia Since Independence: The Dynamics of One-party Government*, University of California Press, Berkeley, 1956, 41.

θηρσκειάς από τα δημόσια πράγματα. Συγκεκριμένα, ο ίδιος επηρεάστηκε από τους Γάλλους Διαφωτιστές και τις αρχές της Ελευθερίας, της Αλληλεγγύης και της Ισότητας, αναδιαμορφώνοντας τη χώρα σύμφωνα με αυτές. Στα πλαίσια της φιλοδοξίας του να οικοδομήσει ένα μοντέρνο κράτος, εισήγαγε μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν τη θέση των γυναικών στην κοινωνία, τον σεβασμό της αξιοπρέπειας όλων των πολιτών, ανεξαρτήτου κοινωνικής υπόστασης, την παροχή ευκαιριών εργασίας, συμμετοχής στην εκπαίδευση, την υγεία και τις κοινωνικές παροχές και γενικότερα επιχείρησε τη φιλελευθεροποίηση της τυνησιακής πραγματικότητας, προς όλες τις κατευθύνσεις, προσδίδοντάς της μεγαλύτερη κοσμικότητα και λιγότερη θρησκευτικότητα. Με λίγα λόγια, η συνεισφορά του Μπουργκίμπα συγκεντρώνεται στην εφαρμογή των δυτικών νεοτερικών ιδεών μέσα στην παραδοσιακή μουσουλμανική κοινωνία, με τον ίδιο να αναγορεύεται ως «παιδί του δυτικού Διαφωτισμού» και άρα της δυτικής Νεοτερικότητας.³²

Ακόμη κι αν ο πρώτος Πρόεδρος της ανεξάρτητης Τυνησίας αποτέλεσε πρότυπο χαρισματικού ηγέτη για τον λαό, η οικονομία της χώρας δε συμβάδιζε με την πρόοδο, που ο ίδιος εμφύσησε στον κοινωνικό και πολιτικό τομέα. Η Τυνησία ήταν μια φτωχή, σε φυσικούς πόρους, χώρα και ανέκαθεν στήριζε την οικονομία της στον τουρισμό, μιας και η αγροτική της παραγωγή ήταν ελλιπής. Σε αντίθεση με άλλες χώρες του Μάγκρεμπ, που αντλούσαν έσοδα από τις εξαγωγές πετρελαίου και πρώτων υλών, εκείνη αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας. Παράλληλα, η ανεπαρκής προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, οδήγησε την κυβέρνηση του Μπουργκίμπα σε δραστικές λύσεις ανάκαμψης τη δεκαετία του '70, προβαίνοντας σε νέες «κρατικές οικονομικές στρατηγικές», με σκοπό την ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και το άνοιγμα της οικονομίας προς ξένους επενδυτές.³³

Το 1969, συγκεκριμένα, εισήχθη το σύστημα της σοσιαλιστικής διαχείρισης της οικονομίας, στο οποίο θα πραγματοποιούνταν κρατικές επιδοτήσεις, με σκοπό την υιοθέτηση σύγχρονων γεωργικών μεθόδων παραγωγής και σύσταση μεταποιητικής βιομηχανίας. Ωστόσο, η έλλειψη κατάλληλων θεσμών για τη στήριξη των νέων εγχειρημάτων, ώθησε γρήγορα τα πράγματα και πάλι σε αδιέξοδο, οδηγώντας την Κυβέρνηση σε νέες λύσεις. Συγκεκριμένα, απευθύνθηκε σε διεθνείς οργανισμούς στήριξης, με σκοπό την οικονομική αρωγή (λήψη δανείου από το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα το 1986).³⁴

Τα χρόνια που ακολούθησαν βρήκαν τη χώρα μπροστά σε μια εξαιρετικά δυσχερή οικονομική θέση. Τα συσσωρευμένα ελλείμματα, το αυξανόμενο χρέος προς τους δανειστές, τα υψηλά επίπεδα πληθωρισμού και η οικονομική δυσπραγία των νοικοκυριών, προκάλεσαν βαθύτατες αντιδράσεις απέναντι στην εξουσία του Μπουργκίμπα. Επιπλέον, το 1983, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ζήτησε περαιτέρω μείωση των δημοσίων δαπανών και η κυβέρνηση ανακοίνωσε την εγκατάλειψη της επιδότησης σε βασικά τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης, με ταυτόχρονη αύξηση των τιμών τους στο διπλάσιο. Οι «αναταραχές του ψωμιού» δεν άργησαν, λοιπόν, να εκδηλωθούν στους δρόμους της χώρας, αν και

³² Στο ίδιο, 43-44.

³³ M. Paciello, *The Arab Spring: Socio-economic challenges and opportunities*, Istituto Affari Internazionali, vol. 11, no. 15E, 2011, 2.

³⁴ R. Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, Routledge, London, 2006, 115-116.

η σκληρότητα του καθεστώτος φρόντισε να τις καταστείλλει πολύ γρήγορα. Οι νεκροί, ωστόσο, στο διάστημα αυτό ξεπέρασαν τους 150, σύμφωνα με ανεπίσημες πηγές (οι επίσημες αναφέρονται σε περίπου 70 νεκρούς), σηματοδοτώντας την αρχή του τέλους για την ηγεμονία του Μπουργκίμπα. Στις 6 Ιανουαρίου του 1984, ανακοίνωσε την ανάκληση των μέτρων αύξησης των τιμών, προσπαθώντας να ηρεμήσει το οργισμένο πλήθος, αλλά ήταν πλέον αργά. Έχοντας κυβερνήσει τον τόπο για περισσότερα από τριάντα χρόνια, ανετράπη στις 7 Νοεμβρίου 1987 από τον Ζιν ελ Αμπιντίν Μπεν Άλι, παραδίδοντας την Τυνησία σε μία ακόμη αυταρχική, μονοκομματική περίοδο διακυβέρνησης.³⁵

3.2.3 Η εικοσαετία πριν την Επανάσταση των Γιασεμιών

Τη νεότερη διακυβέρνηση του Χαμπίμπ Μπουργκίμπα, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα εκκοσμίκευσης της κοινωνίας και εξατομίκευσης του ανθρώπου, ως ξεχωριστής και αξιοσέβαστης οντότητας, ήρθε να ανατρέψει με πραξικοπηματικό τρόπο (το λεγόμενο *Λευκό Πραξικόπημα*³⁶) ο στρατηγός Ζιν ελ Αμπιντίν Μπεν Άλι, το 1987. Εκμεταλλευόμενος τις εσωτερικές αναταραχές, με αφορμή την οικονομική επιδείνωση των τελευταίων ετών, ο Μπεν Άλι υποσχέθηκε να δώσει λύση στα υπάρχοντα προβλήματα, μέσα από τη δημοκρατική διακυβέρνηση.

Από τον προκάτοχό του διατήρησε, ωστόσο, την τακτική της απόρριψης των ισλαμικών κινημάτων, καθώς και οποιουδήποτε κόμματος θα συνδύαζε την θρησκεία με την πολιτική. Μάλιστα, δε δίστασε να προβεί και σε διώξεις ισλαμιστών, εντείνοντας την αντιπαράθεση μεταξύ τους.³⁷ Μέσα στα πλαίσια του αυστηρού περιορισμού τους, η Κυβέρνηση ανακάλεσε τις ταυτότητες και τα διαβατήριά τους, τους απέκλεισε από την αγορά εργασίας και τους στέρησε τη χρήση δημοσίων τηλεφώνων. Παράλληλα, απαγόρευσε τις «θρησκευτικές αμφιέσεις» (sectarian dress), ήτοι τις μαντίλες των γυναικών, τη γενειάδα και την ιδιαίτερη ενδυμασία των ανδρών (qamis), ακόμη κι αν το Ισλάμ εξακολουθούσε να αποτελεί το κυρίαρχο θρησκευτικό δόγμα του τόπου.³⁸

Πέραν της στάσης του απέναντι στους εκπροσώπους των ισλαμικών κινημάτων, ο Μπεν Άλι εξελίχθηκε, επίσης, σε έναν αυταρχικό ηγέτη απέναντι σε ολόκληρο τον πληθυσμό, ξεχνώντας τις αρχικές του υποσχέσεις. Ενώ η αλλαγή στην προεδρία της χώρας χαιρετήθηκε θετικά από τον λαό, με την ελπίδα ότι ο νέος Πρόεδρος θα εισήγαγε τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις στον πολιτικό και οικονομικό τομέα, ώστε η χώρα να ανακάμψει στηριζόμενη σε δημοκρατικούς θεσμούς, ο Μπεν Άλι απεδείχθη, τελικά, εξίσου αναποτελεσματικός. Τα οικονομικά προβλήματα αντί να αμβλυνθούν οξύνθηκαν περαιτέρω, αφού ο ίδιος καταχράστηκε τις οικονομικές εισροές των δανειστών μαζί με τα εσωτερικά έσοδα,³⁹ μείωσε τις

³⁵ B. Κεφάλαια, 207-208.

³⁶ Δ. Κυρίλλου, *Μέση Ανατολή. Αντίσταση στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις*, Μαξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2015, 102.

³⁷ A. Allani, *The Islamists in Tunisia between confrontation and participation: 1980-2008*, The Journal of N. African Studies, Vol.14, No.2, 2009.

³⁸ J. Cesari, *The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 43.

³⁹ Η οικογένειά του λέγεται ότι κατείχε τον έλεγχο μεγάλης μερίδας οικονομικών παραγόντων, από τις τράπεζες, τις τηλεπικοινωνίες, τη διανομή τροφίμων, τις εξαγωγές και εισαγωγές προϊόντων, το πετρέλαιο, τον τουρισμό και τα ακίνητα. Με λίγα λόγια, το 40% της τυνησιακής

κοινωνικές δαπάνες, περιορίσει τις θέσεις εργασίας και βάσει την εξουσία του στις πελατειακές σχέσεις και την ευνοιοκρατία. Παράλληλα, αυστηρός περιορισμός εφαρμόζοταν και στην ελευθερία του Τύπου και της έκφρασης σε δημόσια μέσα, ενώ απαγορευόταν σίγουρα οποιαδήποτε αρνητική θέση για την εξουσία και τους κυβερνώντες. Στο πλαίσιο αυτό, αρκετοί δημοσιογράφοι φυλακίστηκαν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Σλιμ Μπουχντίρ, ο οποίος αμέσως μετά την αναφορά του στην κυβερνητική διαφθορά, ξυλοκοπήθηκε άγρια από άγνωστους άνδρες στον δρόμο.⁴⁰ Το γεγονός αυτό αποτελεί μία από τις αμέτρητες περιπτώσεις βιαιότητας και καταπάτησης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, που σε συνδυασμό με τη διαφθορά, την ανέχεια, την ανεργία και τον άκρατο αυταρχισμό, οδήγησαν πολύ γρήγορα στη λαϊκή εξέγερση, γνωστή και ως *Επανάσταση των Γιασεμιών*. Βέβαια, ενώ τα δείγματα αυταρχικότητας ήταν ήδη ορατά από τα πρώτα χρόνια εξουσίας του, ο λαός δε μπορούσε να απεμπλακεί με ειρηνικό τρόπο από αυτόν, αφού στις εκλογές που διεξάγονταν το αποτέλεσμα ήταν πάντοτε ελεγχόμενο από τον ίδιο, φθάνοντας το 1994 ακόμα και στο απίστευτο ποσοστό του 99,9% των ψήφων!⁴¹

3.2.4 Το χρονικό της κυβερνητικής ανατροπής

Ο tunησιακός λαός ζούσε για περισσότερο από είκοσι χρόνια κάτω από την δεσποτική ηγεμονία του Μπεν Άλι, όταν το 2008 η παγκόσμια οικονομική κρίση επιδείνωσε σε τέτοιο βαθμό την ήδη διεφθαρμένη πολιτική του, που άρχισαν να εκδηλώνονται οι πρώτες αντιδράσεις. Μεταξύ της διετίας 2008-2010, η λαϊκή δυσαρέσκεια για τις υπάρχουσες οικονομικές συνθήκες εκφράστηκε μέσα από σειρά απεργιακών κινητοποιήσεων και διαδηλώσεων σε διάφορες πόλεις της χώρας. Ωστόσο, ήδη από το 2005 είχαν κάνει την εμφάνισή τους λιγότερο μαζικές διαμαρτυρίες, έναντι στον βίαιο περιορισμό της ελεύθερης έκφρασης.⁴² Όσο συχνές ή έντονες κι αν ήταν, όμως, οι δημόσιες διεκδικήσεις του λαού για ανάπτυξη, ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη, καμία δεν έμοιαζε με τα γεγονότα που ακολούθησαν την **17^η Δεκεμβρίου του 2010**.

Το πρωί εκείνο, ένας εικοσιεξάχρονος μικροπωλητής φρούτων και λαχανικών, ο Μοχάμεντ Μπουαζίζι, τριγυρνούσε με το καρότσι του στους δρόμους της επαρχιακής πόλης Σιντί Μπουζίντ της Τυνησίας, πουλώνοντας τα προϊόντα του. Μετά από έλεγχο των αρμόδιων οργάνων, του επιβλήθηκε πρόστιμο για την παράνομη εργασία του, με το επιχείρημα ότι δεν είχε άδεια για το καρότσι. Η οικογένειά του ισχυρίστηκε αργότερα ότι του κατέσχεσαν ακόμη τις ζυγαριές, έριξαν τα προϊόντα του στο έδαφος, τον έφτυσαν και στη συνέχεια απομακρύνθηκαν βρίζοντας τον ίδιο και τον νεκρό πατέρα του, κάτι που παραδέχτηκαν και αυτόπτες μάρτυρες. Αμέσως μετά το γεγονός, ο Μπουαζίζι κατέφυγε στο Αστυνομικό Τμήμα, με σκοπό να καταγγείλει τη συμπεριφορά τους και να πάρει πίσω το εργαλείο της δουλειάς του, που του αφαιρέθηκε με εξαιρετικά βίαιο τρόπο. Ο διοικητής,

οικονομίας βρισκόταν στον άμεσο έλεγχο μόλις 33 ανθρώπων, μελών της κυβερνητικής οικογένειας. (Στο: Δ. Κυρίλλου, 102.)

⁴⁰ C. Henry, *Countries at the Crossroads 2011: Tunisia*, 2014, 22, διαδικτυακά στο www.refworld.org.

⁴¹ B. Κεφάλα, 210.

⁴² M Ottaway & A. Hamzawy, *Protest Movements and Political Change in the Arab World*, Carnegie Endowment for International Peace, Policy Outlook, 2011, 1-14.

όμως, αρνήθηκε να τον δει και η απάντηση του νεαρού ήταν προφητική για τα γεγονότα που θα ακολουθούσαν. «Εάν δε με δει, θα καώ ζωντανός», δήλωσε και το έκανε πράξη. Στάθηκε στον δρόμο, έξω από το Τμήμα, περιέλουσε τον εαυτό του με βενζίνη και αυτοπυρπολήθηκε μπροστά στα μάτια χιλιάδων περαστικών, αφού πρώτα φώναξε αγανακτισμένος: «Πώς περιμένετε να ζήσω;», απευθυνόμενος τόσο στα όργανα του κράτους, όσο και στην ίδια την κυβερνητική εξουσία. Ο τραγικός θάνατος ενός φτωχού εργαζόμενου ήταν, λοιπόν, ο καταλύτης για την επανάσταση, που σύντομα θα ελάμβανε χώρα στην Τυνησία και στο εξής θα εξαπλωνόταν σε κάθε γωνιά της Βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, που υπέφερε από τις αυθαιρεσίες δεσποτικών ηγετών.

Το διάστημα της νοσηλείας του αποτέλεσε μια ταραχώδη περίοδο για τη χώρα, με τις διαδηλώσεις να πληθαίνουν καθημερινά, αποκτώντας όλο και μεγαλύτερη μαζικότητα. Διαδηλωτές νεαρής ηλικίας άρχισαν να συγκρούονται με τις αστυνομικές δυνάμεις στην πόλη Σιντί Μπουζίντ. Η βιαιότητα του κράτους απέναντι στον λαό ήταν έντονη, με αποτέλεσμα τον θάνατο δεκάδων ανθρώπων. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 28 Δεκέμβρη του 2010, ο Μπεν Άλι έκανε μια ύστατη προσπάθεια να ηρεμήσει το εξοργισμένο πλήθος, επισκεπτόμενος στο νοσοκομείο τον Μπουαζίζι. Ωστόσο, τίποτα δεν άλλαξε και κανείς δεν μπόρεσε να ξεχάσει το περιστατικό που έλαβε χώρα μόλις δέκα μέρες νωρίτερα. Το ίντερνετ και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συνέβαλαν καθοριστικά στην εξάπλωση των αναταραχών σε ολόκληρη τη χώρα, θέτοντας εκτός ελέγχου την κατάσταση. Ο Μπουαζίζι έδωσε, επομένως, στον λαό την αφορμή να διεκδικήσει την απελευθέρωσή του από την αυθαιρεσία δεκαετιών, δίχως να παρασυρθεί ξανά από ψεύτικες υποσχέσεις.⁴³

Στις 4 Ιανουαρίου 2011, ο μικροπωλητής υπέκυψε στα τραύματά του, κερδίζοντας την υστεροφημία του ανθρώπου που θυσιάσε τη ζωή του για να απελευθερωθούν τόσοι λαοί πέρα από τον δικό του. Η τροπή της επανάστασης κατέστη ανεξέλεγκτη στο εξής, με τον Μπεν Άλι να μην έχει άλλη επιλογή από την εγκατάλειψη της χώρας. Δέκα μέρες αργότερα, συγκεκριμένα, κήρυξε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, διέλυσε τη Βουλή και παραιτήθηκε. Όρισε ως αντικαταστάτη του τον Πρωθυπουργό Μοχάμεντ Γκανούσι και αποχώρησε μαζί με την οικογένειά του στη Σαουδική Αραβία, όπου του δόθηκε άσυλο. Το ίδιο απόγευμα, και ενώ ο νέος Πρόεδρος δήλωσε δημόσια την προσωρινή απουσία του Μπεν Άλι, το Συνταγματικό Δικαστήριο όρισε ως μεταβατικό Πρόεδρο τον Φουάντ Μεμπαζά, κρίνοντας την αποχώρηση οριστική. Ο τελευταίος δεσμεύτηκε να διενεργήσει εκλογές στους επόμενους δύο μήνες, αλλά οι αντικυβερνητικές διαδηλώσεις αρνούσαν κατηγορηματικά τη συμμετοχή οποιουδήποτε μέλους του κόμματος του Μπεν Άλι στον νέο σχηματισμό. Ως αποτέλεσμα, ο Γκανούσι παραιτήθηκε, το RCD⁴⁴ διαλύθηκε, οι δυνάμεις ασφαλείας τάχθηκαν με τους διαδηλωτές και η εξουσία αναλήφθηκε από το ισλαμικό κόμμα Ενάχντα -που μετά τον Μπεν Άλι νομιμοποιήθηκε. Όσον αφορά την τύχη του τελευταίου, στις 28 Ιανουαρίου εκδόθηκε ένταλμα για τη σύλληψή του ίδιου και της οικογένειάς του, δίχως να εκτελεστεί από τη Σαουδική Αραβία. Ωστόσο, η δίκη πραγματοποιήθηκε και ο Μπεν Άλι καταδικάστηκε

⁴³S. Lahiri, *Suicide Protest in South Asia: Consumed by Commitment*, Routledge, New York, 2014, 136-137.

⁴⁴Democratic Constitutional Rally

ερήμην σε ισόβια δεσμά, με τις κατηγορίες της διαφθοράς και της υποκίνησης βίας απέναντι στον λαό του, κατά το διάστημα της προεδρικής του θητείας.⁴⁵

3.2.5 Η επόμενη μέρα

Η πορεία που ακολούθησε η χώρα την επαύριο της δεσποτικής καθαίρεσης, δικαίωσε την αποφασιστικότητα και το θάρρος της να αντιταχθεί σε ό,τι την εξουσίαζε. Στις εκλογές της 23^{ης} Οκτώβρη 2011, σε μια προσπάθεια ανοικοδόμησης του κράτους, το μετριοπαθές ισλαμικό κόμμα Ενάχντα (ή αλλιώς «Κόμμα της Αναγέννησης»), ανακηρύχθηκε νικητής με ποσοστό 41%, καταλαμβάνοντας τις 89 από τις 219 έδρες του Κοινοβουλίου. Ο Πρόεδρος, Ρασίντ Γκανούσι, πατέρας του Μοχάμεντ, δήλωσε ότι στο εξής η Τυνησία χρειαζόταν μια ευρεία, πολυκομματική κυβέρνηση εθνικής ενότητας, στην προσπάθειά της να εδραιώσει τους δημοκρατικούς θεσμούς, εν αντιθέσει με τη μακρόχρονη μονοκομματική διακυβέρνηση της προηγούμενης περιόδου, που κάθε άλλο παρά δημοκρατική ήταν. Συνεπώς, συνεργάστηκε με το Κόμμα του Κογκρέσου για τη Δημοκρατία, Ετακατόλ (Democratic Forum for Labour and Liberties), αναλαμβάνοντας ο ίδιος το αξίωμα του Προέδρου και ο αρχηγός του δεύτερου κόμματος, Μονσέφ Μαρζούκι, του Πρωθυπουργού.⁴⁶ Κατά τις πρώτες μέρες της διακυβέρνησής της, εκπρόσωπος της Ενάχντα στο Κοινοβούλιο δήλωσε τα εξής: «Εμείς, τα παιδιά πολιτικών κρατουμένων, είδαμε τη σκληρότητα του καθεστώτος στα πρόσωπα των πατέρων και των μητέρων μας. Αυτό μας έκανε να ζούμε για χρόνια με τον φόβο και γι' αυτό ακριβώς δραστηριοποιηθήκαμε πολιτικώς. Για να μάθουμε στους ανθρώπους τις αρετές του διαλόγου και του συμβιβασμού. Είμαστε υπερήφανοι για το έθνος μας και πιστεύουμε πως θα πρέπει να σέβεται όλες τις θρησκευτικές εκδηλώσεις και όλα τα πολιτικά κόμματα που υφίστανται στο εσωτερικό του. Το βήμα συμβιβασμού που κάνουμε εμείς είναι να δεχθούμε τώρα να συνεργαστούμε με πρώην μέλη του κομματικού σχηματισμού του Μπεν Άλι».⁴⁷ Μέσα από αυτές τις τοποθετήσεις, ο νέος ισλαμικός σχηματισμός φάνηκε πως ήταν διατεθειμένος να εργασθεί σοβαρά για την εδραίωση της Δημοκρατίας, ξεκινώντας από δύο θεμελιώδεις αρετές της, τον διάλογο και τον συμβιβασμό, προμηνύοντας θετικές εξελίξεις για το μέλλον.

Από την άλλη, οι διαμάχες ανάμεσα στο πλήθος δεν έπαψαν να υφίστανται. Το κλίμα εντεινόμενης πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των κοσμικών και ισλαμικών κομμάτων, ακόμα και στους κόλπους της Κυβέρνησης, παρέτεινε την αναταραχή. Παράλληλα, την εμφάνισή τους στην πολιτική σκηνή έκαναν και ορισμένα ριζοσπαστικά ισλαμικά κόμματα (εκπρόσωποι του σαλαφισμού), με βασική τους επιδίωξη τη μετατροπή της χώρας σε ισλαμικό χαλιφάτο, εγείροντας φόβους για τυχούσα επικράτηση, που θα αποδεικνυόταν χειρότερη από τη διακυβέρνηση του Μπεν Άλι. Επιπλέον, σοβαρά προβλήματα παρατηρούνταν και στον οικονομικό τομέα, όπου η ανεργία παρέμενε σε υψηλά επίπεδα, οι μισθοί εξακολουθούσαν

⁴⁵ Β. Μούτσογλου, *Η αραβική ανατροπή. Η ανοιξιάτικη καταιγίδα του αραβικού κόσμου*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014, 22-25.

⁴⁶ Tunisia's election winners form interim government after uprising, The Guardian, 22 November 2011, διαδίκτυα στο: www.theguardian.com.

⁴⁷ N. Kottoor, Tunisia 2.0 - from revolution to republic, BBC News, 19 November 2014, διαδίκτυα στο: www.bbc.com.

να είναι χαμηλοί και γενικότερα δε διακρίνονταν ακόμη σημάδια προόδου.

Στις 26 Ιανουαρίου 2014, το κλίμα των εντάσεων αντικαταστάθηκε από ένα ευτυχές γεγονός. Η υιοθέτηση Συντάγματος, πέρα από αίτημα του τυνησιακού λαού, ήταν και η βασική προϋπόθεση για την εδραίωση της Δημοκρατίας. Η θέσπισή του ρύθμιζε επίμαχα ζητήματα, σχετικά με τη διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών, την πάταξη των πελατειακών σχέσεων, καθώς και την επίσημη μετατροπή του κράτους από θρησκευτικό σε κοσμικό, αφαιρώντας κάθε προγενέστερη αναφορά στη Σαρία και την ισλαμική νομοθεσία που το διείπε. Με άλλα λόγια, επρόκειτο για ένα φιλελεύθερο κείμενο, που αναγνώριζε τις δημοκρατικές ελευθερίες, συνδυάζοντας ταυτόχρονα και μερικά στοιχεία από την παλιά, ισλαμική παράδοση, αναφερόμενο στην αραβο-μουσουλμανική ταυτότητα του πληθυσμού και στην υποχρεωτικότητα τήρησης των διδαχών του Κορανίου.⁴⁸

Λίγους μήνες μετά και μέσα σε κλίμα αποκλιμάκωσης των εσωτερικών εντάσεων, ο λαός βρέθηκε ξανά μπροστά στις κάλπες, για δεύτερη φορά μετά την απελευθέρωσή του από τον Μπεν Άλι. Στις εκλογές της 24^{ης} Οκτώβρη 2014, νικητής ανακηρύχθηκε ο κοσμικός σχηματισμός Νιντάα Τούνες με 86 έδρες, ενώ το Ενάχντα έλαβε μόλις 68. Η αδυναμία του να διαχειριστεί ικανοποιητικώς την οικονομία και την εσωτερική αναταραχή, έθεσαν το ισλαμικό κόμμα εκτός κυβερνητικού έργου, καθώς πολλοί Τυνησιοί το κατηγόρησαν για εξτρεμισμό και έλλειψη εθνικής ασφάλειας, κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής του θητείας. Παρόλα αυτά, οι εκπρόσωποί του δέχτηκαν την ήττα τους, συγχαίροντας τον διάδοχο σχηματισμό. Νέος Πρόεδρος ανακηρύχθηκε ο ιδρυτής και εκπρόσωπος αυτού, Μπέτζι Κάιντ Εσέμπζι, ο οποίος διατηρεί το αξίωμά του έως και σήμερα, όντας ο πέμπτος κατά σειρά Πρόεδρος της Τυνησίας, από το 1956 και την ανεξαρτητοποίησή της από τη γαλλική αποικιοκρατία.⁴⁹ Έξι χρόνια μετά τη σπουδαία επιτυχία ανατροπής της αυταρχικής εξουσίας της, η Τυνησία παρουσιάζει τάσεις επιστροφής στο πρότερο καθεστώς, εγείροντας την ανησυχία των πολιτών της. Πιο συγκεκριμένα, πρόσφατη έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας ισχυρίστηκε ότι δείγματα καταπίεσης και αυταρχισμού κάνουν πάλι την εμφάνισή τους στη χώρα, με αναφορές στην υιοθέτηση σκληρών νόμων κατά της τρομοκρατίας, καθώς και σε πράξεις βασανισμού κρατουμένων. Όσον αφορά στην τρομοκρατία, είναι αλήθεια πως η ίδια έχει δεχτεί αρκετά περιστατικά ισλαμικής βίας, κάνοντάς τη να λάβει αυστηρότερα μέτρα προστασίας. Ως αποτέλεσμα, έχει παραχωρήσει περισσότερη εξουσία στις αστυνομικές δυνάμεις, προκειμένου να ελέγχουν και να συλλαμβάνουν όποιον θεωρούν ύποπτο. Το γεγονός αυτό, προκαλεί στον λαό ένα αίσθημα συνεχούς παρακολούθησης, κάνοντας πολλούς να παραπονιούνται για κατάχρηση εξουσίας από τις δυνάμεις ασφαλείας. Από την άλλη, η βιαιότητα απέναντι στους κρατούμενους της αποτελεί μια μορφή τιμωρίας για εγκλήματα που διέπραξαν στο παρελθόν και σχετίζεται με περιστατικά ηλεκτροπληξίας, σωματικής κακοποίησης ή και θανάτου. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο θάνατος του Σοφίν Ντριντί τον Σεπτέμβρη του 2015, κατά την κράτησή του. Οι αρχές εναπόθεσαν τα αίτια σε καρδιακό επεισόδιο, ενώ η οικογένεια του θύματος διέκρινε στο σώμα και το πρόσωπό του μώλωπες, κατηγορώντας τις δυνάμεις ασφαλείας για βιαιό-

⁴⁸ Β. Κεφάλαια, 274-277.

⁴⁹ Tunisia's Islamist party Ennahda accepts defeat in elections, The Guardian, 27 October 2014, διαδίκτυα στο: www.theguardian.com.

τητα. Συνεπώς, η έκθεση, βασιζόμενη σε αυτά τα στοιχεία, επιχειρεί μια σαφή τοποθέτηση για την πολιτική εξουσία της Τυνησίας, λέγοντας πως κινδυνεύει να ακολουθήσει την πορεία των καταδικασμένων προκατόχων της.⁵⁰

Από την οπτική του λαού, σοβαρά προβλήματα του παρελθόντος εξακολουθούν να ταλανίζουν την κοινωνία. Το αυξημένο ποσοστό του 83% των Τυνησίων πιστεύει πως η χώρα βαδίζει προς λάθος κατεύθυνση, αφού δεν έχει ακόμη διευθετήσει ζητήματα καίριας σημασίας, όπως η οικονομική πρόοδος, οι εργασιακές προοπτικές, οι συνθήκες διαβίωσης και η ανεργία. Οι περισσότεροι εξ αυτών θεωρούν πως εκείνο που θα βελτίωνε την οικονομία από κοινού με την απασχόληση είναι η ενθάρρυνση της επιχειρηματικότητας και των ξένων επενδύσεων στα εδάφη τους, μέσω της αναδιάρθρωσης των νόμων περί επιχειρηματικότητας. Επιπλέον, το 72% του πληθυσμού δηλώνει άγνοια για τις κυβερνητικές δράσεις, γεγονός που κλονίζει την εμπιστοσύνη του προς το κράτος. Βέβαια, οι αλλαγές χρειάζονται χρόνο για να υλοποιηθούν και η κυβέρνηση του Εσέμπζι δείχνει να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις.⁵¹

Στα θετικά της εξαετούς δημοκρατικής διακυβέρνησης, κατατάσσεται η αναγνώριση της ελευθερίας του κράτους, θεμελιωμένη και εγγράφως εντός του συνταγματικού κειμένου, καθώς και η καθολική δέσμευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πέραν της ισότητας και της διασφάλισης κάθε μορφής ελευθερίας για όλους, η μερίδα του πληθυσμού που ευνοήθηκε ιδιαίτερα από το νέο καθεστώς είναι οι γυναίκες, οι οποίες πάντοτε βρισκόνταν σε κατώτερη θέση συγκριτικά με τους άνδρες. Πλέον, εξασφαλίζεται η ισότητα των φύλων, καταπολεμάται η ενδοοικογενειακή βία και προβλέπεται η κοινωνική τους ενδυνάμωση. Με άλλα λόγια, η πολιτική του Εσέμπζι λειτούργησε ως τομή στον μουσουλμανικό συντηρητισμό, εξασφαλίζοντας ποικίλλα προνόμια για τη γυναίκα της Τυνησίας. Σημαντική συνεισφορά σε αυτό αποτέλεσε και η δράση των φεμινιστικών κινημάτων, εμπνέοντας τις γυναίκες και των υπόλοιπων αραβικών κοινωνιών να αγωνιστούν για την ανεξαρτητοποίησή τους.⁵²

Ακόμη και αν τα προβλήματα δεν ξεπεράστηκαν σε μεγάλο βαθμό και η δυσανεμία του λαού παραμένει μέχρι σήμερα σε υψηλά επίπεδα, η Τυνησία αποτελεί τη μοναδική περίπτωση θετικής εξέλιξης μεταξύ των αραβικών επαναστάσεων. Για πολλούς είναι το «γιασεμί», που ανθίζει υγιώς μέσα στον αραβικό κόσμο και οδεύει σταδιακά σε όλο και πιο δημοκρατικές συνθήκες. Συνεπώς, ως πηγή αφύπνισης για τον μουσουλμανικό πληθυσμό, λειτούργησε παραδειγματικά για τους γείτονές της, αν και κανείς δε μπόρεσε, στην πράξη, να κατορθώσει την επιτυχία της.

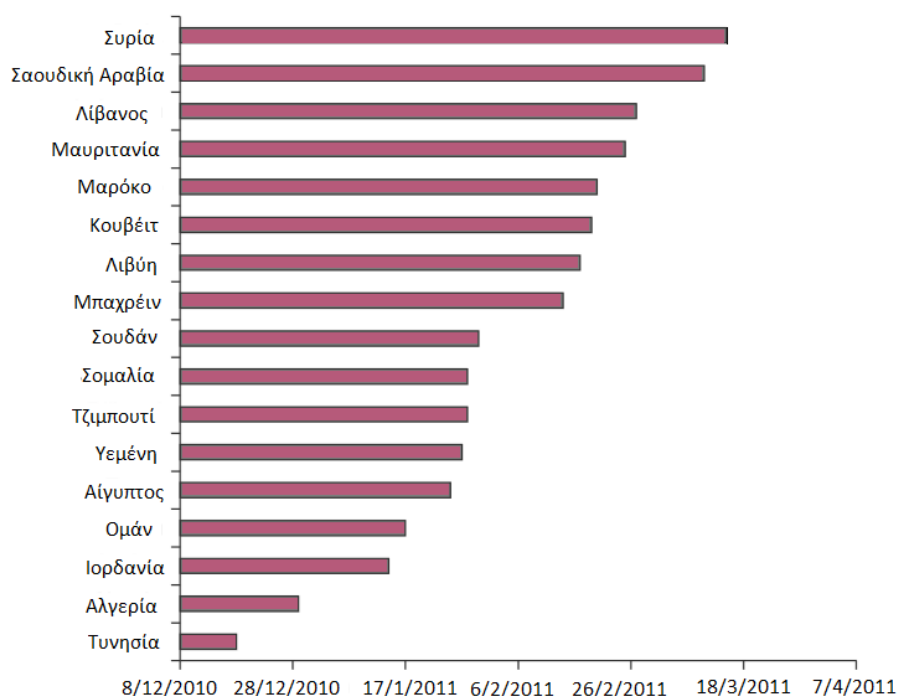
⁵⁰ *Five Years After the 'Jasmine Revolution' Tunisia Accused of Torture*, Sputnik International, 14.01.2016, διαδικτυακά στο: www.sputniknews.com.

⁵¹ Linda Bishai & Scott Mastic, *Five years after the Spring*, U.S. News, 2016, διαδικτυακά στο: www.usnews.com.

⁵² *Women's rights and struggles: Five years after Jasmine revolution*, Socialist Resistance, 2016, διαδικτυακά στο: www.socialistresistance.org.

3.3 Η Αραβική Επανάσταση μετά την Τυνησία

Ο επαναστατικός παλμός της Τυνησίας διαδόθηκε ταχέως στις περιοχές του αραβικού κόσμου, αμέσως μετά την αυτοπυρπόληση του Μπουαζίζι. Η αποφασιστικότητα των Τυνησίων ενθάρρυνε, συνεπώς, τους λαούς της Αλγερίας, της Ιορδανίας, του Ομάν, της Αιγύπτου, της Υεμένης, του Τζιμπουτί, της Σομαλίας, του Σουδάν, του Μπαχρέιν, της Λιβύης, του Κουβέιτ, του Μαρόκου, της Μαυριτανίας, του Λιβάνου, της Σαουδικής Αραβίας και της Συρίας, να αντιταχθούν και οι ίδιοι απέναντι στους αυταρχικούς ηγέτες τους, υπό τη φιλοδοξία της μετάβασης στη Δημοκρατία, εξίσου ομαλά με την Τυνησία.

Εικόνα 3.1: Το κύμα της Αραβικής Επανάστασης κατά χρονολογική σειρά.

Το παν-αραβικό αίσθημα της απελευθέρωσης από την μακροχρόνια δεσποτική διακυβέρνηση δεν εκδηλώθηκε, βέβαια, με τον ίδιο τρόπο παντού, ούτε έφερε την ίδια θετική έκβαση με αυτήν της Τυνησίας, κάνοντας αρκετούς μελετητές να κατατάξουν τις επαναστατικές εκφάνσεις σε κατηγορίες, ανάλογα με την εξέλιξή τους. Στην πρώτη ομάδα συμπεριέλαβαν τις περιπτώσεις εκείνες, όπου η μετάβαση στη Δημοκρατία δε στέφθηκε με επιτυχία, αλλά επέφερε πολιτικό αδιέξοδο και εμφύλια σύγκρουση. Αίγυπτος, Λιβύη, Υεμένη και Συρία αντιπροσωπεύουν ακριβώς αυτή τη διαδικασία, αφού η λαϊκή εξέγερση συνάντησε τη βίαιη στρατιωτική καταστολή, με τους νεκρούς και τις υλικές καταστροφές να ξεπερνούν κάθε φαντασία. Για παράδειγμα, η *Επανάσταση του λωτού* στις 25 Ιανουαρίου 2011 στην Αίγυπτο εναντίον του Χόσνι Μουμπάρακ, συνάντησε αυξημένη αντίσταση από τις στρατιωτικές δυνάμεις του τόπου. Ένα εκατομμύριο Αιγυπτίων συγκεντρώθηκε το πρωί της *Οργισμένης Παρασκευής* στην πλατεία Ταχρίρ στο Κάιρο, με αίτημα την απομάκρυνση του αυταρχικού μονάρχη από την εξουσία, εμπνευσμένο από τον τυνησιακό λαό. Οι διαδηλώσεις που ακολούθησαν προ-

κάλεσαν τη βίαιη αντίδραση της Κυβέρνησης, η οποία μέσω των στρατιωτικών δυνάμεων δε δίσταζε να πυροβολεί ακόμα και εν ψυχρώ τον λαό, προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία. Ο εμφύλιος που ξέσπασε επέφερε τον θάνατο πολλών ανθρώπων, ώσπου να παραιτηθεί ο Μουμπάρακ στις 11 Φεβρουαρίου, έπειτα από τριάντα συναπτά έτη διακυβέρνησης (1981-2011). Τα ηγία στο εξής ανέλαβε ο στρατός (Ανώτατο Συμβούλιο των Ενόπλων Δυνάμεων-Supreme Council of the Armed Forces ή, εν συντομία, SCAF), ο οποίος συνέχισε την πολιτική του πρώην αρχηγού του, παραμένοντας στην εξουσία για τουλάχιστον δεκαοχτώ μήνες, μέχρι να ανατραπεί και αυτός.

Στη δεύτερη κατηγορία εντάχθηκαν οι περιπτώσεις, όπου ο εκδημοκρατισμός δεν επήλθε μεν ομαλά, αλλά ωστόσο, δεν επέφερε και εμφύλιες συρράξεις. Πρόκειται για τα γεγονότα στο Ομάν, το Μπαχρέιν και τη Σαουδική Αραβία, όπου οι αναταραχές έληξαν σχετικά σύντομα, ενώ εφαρμόστηκαν ορισμένες δειλές μεταρρυθμιστικές επεμβάσεις. Στο Μπαχρέιν, επί παραδείγματι, οι διαδηλώσεις ξεκίνησαν τον Φεβρουάριο του 2011, απαιτώντας να γίνουν σεβαστά τα συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα και οι ελευθερίες των πολιτών, να ακολουθηθεί εκλογή και όχι διορισμός για την κάλυψη του αξιώματος του Πρωθυπουργού και τέλος, να παραιτηθεί ο πρωθυπουργός Μπιν Σαλμάν αλ Χαλίφα, ο οποίος βρισκόταν στην εξουσία εδώ και σαράντα χρόνια. Το αποτέλεσμα ήταν να ικανοποιηθούν ορισμένα από τα λαϊκά αιτήματα, αλλά να μην αποχωρήσει, τελικά, ο Χαλίφα, συνεχίζοντας μέχρι και σήμερα να διατελεί Πρωθυπουργός της χώρας.

Η επόμενη ομαδοποίηση αφορά το Μαρόκο και την Ιορδανία, όπου τα λαϊκά αιτήματα βρήκαν ανταπόκριση από την κυβερνητική εξουσία, η οποία και προέβη στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να τα ικανοποιήσει. Η ανανέωση του Συντάγματος και η διενέργεια δίκαιων και ανόθευτων εκλογών, ήταν μερικές εξ αυτών. Το Μαρόκο, λοιπόν, γνώρισε μια μεγάλη διαδήλωση στις 20 Φεβρουαρίου 2011, σε ολόκληρη την επικράτειά του. Οι διαδηλωτές ζητούσαν πολιτικές μεταρρυθμίσεις που θα περιορίζαν τις εξουσίες του Βασιλιά, θα σηματοδοτούσαν το τέλος της αδικίας, του εκβιασμού και της δωροδοκίας και θα προσέγγιζαν το δημοκρατικό πνεύμα. Η βελτίωση των συνθηκών ζωής και η αναθεώρηση του Συντάγματος οδήγησαν, επομένως, στο *Κίνημα της 28^{ης} Φεβρουαρίου*. Ο βασιλιάς Μοχάμεντ ο ΣΤ', προκειμένου να ανταποκριθεί στα αιτήματα, ανακοίνωσε στις 9 Μαρτίου τη μεταρρύθμιση του συνταγματικού κειμένου, σχετικά με την αναγνώριση ορισμένων μειονοτήτων, τη διάκριση των εξουσιών, την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης, την εκλογή του Κοινοβουλίου, καθώς και την αύξηση των εξουσιών της Κυβέρνησης, επικεφαλής της οποίας θα οριζόταν στο εξής ο ηγέτης του κόμματος που θα κέρδιζε στις εκλογές. Την 1^η Ιουλίου διενήργησε δημοψήφισμα έγκρισης των νέων μεταρρυθμίσεων, οι οποίες έγιναν αποδεκτές με το ποσοστό του 98%, οδηγώντας τη χώρα σε εκλογές τέσσερις μήνες αργότερα (25 Νοέμβριου 2011), δίχως, ωστόσο, την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος.⁵³ Τέλος, μοναδικό παράδειγμα της τελευταίας κατηγορίας είναι η Τυνησία, η χώρα που κατόρθωσε να μεταβεί στη Δημοκρατία εμπράκτως, με τον πιο ειρηνικό τρόπο μεταξύ των υπολοίπων και αποτέλεσε το φωτεινό παράδειγμα αυτής της τόσο σκοτεινής, αιματηρής περιόδου.⁵⁴

⁵³ I. Παρίσης, *Η Αραβική Άνοιξη στις χώρες του Μάγκρεμπ*, Περιοδικό Άμυνα και Διπλωματία, 2012, 35-36.

⁵⁴ N. Fergany, *Arab Revolution in the 21st century? Lessons from Egypt and Tunisia*, Palgrave Macmillan, New York, 2016, 30-33.

Όπως απεδείχθη, η περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής ήρθε αντιμέτωπη με ένα νέο κύκλο αστάθειας την επαύριο των αραβικών εξεγέρσεων, όσο κι αν ήλπιζε πως η αποφασιστικότητα των λαών θα έθετε τέλος στα μακρόχρονα προβλήματα του παρελθόντος. Τη δύσκολη κατάσταση της παρούσας δεκαετίας έρχεται να δυσχεράνει ακόμα περισσότερο και η αυξανόμενη διάχυση των εξτρεμιστικών ισλαμικών οργανώσεων, οι οποίες επιχειρούν να δώσουν οριστική λύση στα προβλήματα του τόπου, μέσω βίαιων πρακτικών. Ως εκ τούτου, η ασφάλεια τόσο του Μάγκρεμπ όσο και του Μάσρεκ δείχνει να απειλείται, με καμία πρόθεση συνεργασίας από τα κράτη, για την αποτελεσματικότερη διασφάλισή της. Από τη μία οι εσωτερικές αδυναμίες και από την άλλη η ισλαμική τρομοκρατία, καθιστούν τις κοινωνίες του Τρίτου Κόσμου ανίκανες να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της Δύσης για εκσυγχρονισμό και συμμετοχή στην Παγκοσμιοποίηση. Η Αραβική Άνοιξη μπορεί να συνέβαλε στην απελευθέρωση των λαών από την καταπιεστική υποδούλωση αιώνων, διευρύνοντας τη συμμετοχικότητά τους στις αποφάσεις των αραβικών ηγετών, αλλά σίγουρα δεν οδήγησε σε πλήρη εκδημοκρατισμό της πολιτικής και κοινωνικής τους διαβίωσης. Ως εκ τούτου, το χάσμα Δύσης και ισλαμικής Ανατολής κατά την νεότερη εποχή φαίνεται, μέχρι στιγμής, αδιαπέραστο.

Κεφάλαιο 4

Σύνοψη-Συμπεράσματα

Ο 21^{ος} αιώνας αποτελεί εποχή μεγάλων αντιφάσεων. Από τη μία, σηματοδοτεί την πρόοδο, την τεχνολογική έκρηξη και την ειρηνική διαβίωση, ενώ από την άλλη συνδέεται με την τρομοκρατία, τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό και τον πόλεμο. Έννοιες ασυμβίβαστες μεταξύ τους, συναντώνται εντός του δυτικού και ισλαμικού πολιτισμού, αντίστοιχα, κάνοντας πολλούς να μιλούν για το νεότερικό χάσμα που αναπτύσσεται μεταξύ της ευρωπαϊκής Δύσης και των περιοχών της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής, διερωτώμενοι: «Γιατί έμεινε πίσω ο ισλαμικός κόσμος;».

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα κατέστη και η κινητήριος δύναμη εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Αρχικά, ερευνήθηκαν οι ρίζες αυτής της απόστασης, με αφετηρία τις μεγάλες ανακαλύψεις του δυτικού κόσμου, που εισήγαγαν την ανθρώπινη κοινωνία από την παραδοσιακή συνύπαρξη στη νεότερική συμβίωση. Έχοντας παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την παραδοσιακή κοινότητα, σύμφωνα και με τις θεωρίες των Καρλ Μαρξ, Εμίλ Ντυρκέμ και Μαξ Βέμπερ, περάσαμε στη διαδικασία εκσυγχρονισμού της σε μια καινοτόμα, νεότερική εποχή. Έπειτα, παρουσιάστηκαν λεπτομερώς όλες εκείνες οι μεταβολές που επικράτησαν στη δυτική σκέψη και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, διαφοροποιώντας τη νεότερική από την παραδοσιακή εποχή, με ιδιαίτερη έμφαση να αποδίδεται στον ρόλο της Θρησκείας και των αλλαγών που επέφερε η μεταρρύθμισή της κατά τον 16^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, η αποχώρησή της από τον δημόσιο βίο και η μετατροπή της σε αντικείμενο προσωπικής επιλογής για τον πιστό, συνέβαλε στη διεύρυνση του δυτικού πνεύματος και την επακόλουθη ανάπτυξη τεχνών, γραμμάτων και πολιτισμού. Με γνώμονα αυτή την εξέλιξη, αναζητήθηκε, ακολούθως, η εικόνα της αραβικής κοινωνίας, στην οποία το Ισλάμ κατέχει δεσπόζουσα θέση έως και σήμερα.

Το νεότερικό στοιχείο διείσδυσε με διάφορους τρόπους εντός των παραδοσιακών, θεοκρατικών κοινωνιών της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής, άλλοτε ως αποτέλεσμα δικής τους επιθυμίας και άλλοτε εξαιτίας της ευρωπαϊκής επεκτατικότητας. Οι Σταυροφορίες του 11^{ου} αιώνα, οι προτεστάντες Αμερικανοί του 19^{ου}, καθώς και το εμπόριο, η μετανάστευση για εξεύρεση εργασίας και τα ταξίδια από και προς την Ευρώπη, έφεραν σταδιακά τους λαούς των δύο κόσμων εγγύτερα, με σπουδαιότερη τομή αυτής της διαδικασίας την αποικιοκρατική επέμβαση της Δύσης στα εδάφη της Βορείου Αφρικής, αμέσως μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διάβρωση των παραδοσιακών δομών οργάνωσης και η βιαιότητα με την οποία εισήλθαν οι νεότερικές αντιλήψεις στο εσωτερικό της, ήγειραν αισθήματα ανεξαρτητοποίησης, προμηνύοντας

την αρνητική σχέση που θα διαμορφωνόταν στο εξής μεταξύ των δύο κόσμων.

Σημαντικός παράγοντας αντίστασης στην αφομοίωση των αποτελεσμάτων της Νεοτερικότητας θεωρήθηκε πως είναι η ίδια η Θρησκεία της περιοχής. Επιχειρήθηκε, επομένως, μια εσωτερική ανασκόπηση του Ισλάμ, προκειμένου να διερευνηθεί η κυριαρχία του εντός της αραβικής κοινωνίας. Πέραν των θρησκευτικών του στοιχείων, το Ισλάμ λειτουργεί και ως τρόπος ζωής για τον πιστό Μουσουλμάνο, συμβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση της αντίληψής του για τη δυτική πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, έγινε αναφορά στις έννοιες του Ισλαμικού Φονταμενταλισμού, του Ισλαμισμού, του Πολιτικού Ισλάμ και του Τζιχαντισμού, ως διαφορετικές εκδηλώσεις της θρησκευτικής πίστης στην κοινωνική και πολιτική ζωή των λαών της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής, αλλά και ως στοιχεία αντίστασης στον δυτικό εκσυγχρονισμό.

Τέλος, παρουσιάστηκαν τα πρόσφατα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης, ως απόρροια του πρότερου παρελθόντος της αποικιοποίησης και της δεσποτικής διακυβέρνησης τόσο του Μάγκρεμπ, όσο και του Μάσρεκ. Έχοντας αναφερθεί στα γενικά χαρακτηριστικά του φαινομένου, επιλέχθηκε η περίπτωση της Τυνησίας προς περαιτέρω ανάλυση, εξαιτίας της επιτυχίας της μεταξύ των εξεγερθέντων αραβικών χωρών. Συνεπώς, ερευνήθηκε η πορεία της από την αποικιοκρατική κατάκτηση της Γαλλίας το 1881 έως και τον εκδημοκρατισμό της, με αποτέλεσμα να διαπιστωθεί ένα κλίμα δυσαρέσκειας, καταπίεσης και εξευτελισμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε όλο αυτό το διάστημα, που αργά ή γρήγορα θα εξαντλούσε την υπομονή των πολιτών. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στις γύρω περιοχές, με αποτέλεσμα την ταχεία μετάδοση των επαναστατικών διεκδικήσεων στο εσωτερικό τους. Επομένως, η αποφασιστικότητα των αραβικών λαών να διεκδικήσουν την ελευθερία τους από τη δεσποτική ηγεσία, εισήγαγε ολόκληρο των ισλαμικό κόσμο σε μια αιματηρή εποχή βίας, που δε μοιάζει σε τίποτα με τον δυτικό, ανεπτυγμένο πολιτισμό.

Εν κατακλείδι, η αντίληψη που γεννάται είναι πως η μουσουλμανική Ανατολή δεν κατάφερε να παρακολουθήσει τις αλλαγές που ελάμβαναν χώρα στη Δύση και να ευνοηθεί από αυτές. Με άλλα λόγια, δεν κατόρθωσε ανάλογη οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη, αφού τη στιγμή των μεγάλων αλλαγών, που έθεταν τα θεμέλια της σύγχρονης Ευρώπης, ο ισλαμικός κόσμος παρέμενε αδιάφορος. Οι λαοί του αντιστάθηκαν συνειδητά στους ευρωπαϊκούς νεωτερισμούς, θεωρώντας πως θα διέβρωναν τα θεμέλια της παραδοσιακής, ισλαμικής τους οργάνωσης. Παρότι η πεφωτισμένη ελίτ διέκρινε τα οφέλη της δυτικής προόδου, η πλειοψηφία του αραβικού κόσμου τα απέρριψε, φθάνοντας σήμερα να μιλάμε για πολιτισμικό χάσμα μεταξύ Δύσης και μουσουλμανικής Ανατολής, επιβεβαιώνοντας, κατά μία άποψη, την άποψη του Ρ. Κίπλινγκ πως «Ανατολή και Δύση δε θα συναντηθούν ποτέ, έως ότου γη και ουρανός βρεθούν ενώπιον της Θείας Κρίσεως».

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- [1] Δ. Ζιάκας, *Ισλάμ, Θρησκεία και Πολιτεία*, Εκδόσεις Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη, 2001.
- [2] Α. Καμύ, *Ο επαναστατημένος άνθρωπος*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2011.
- [3] Β. Κεφάλα, *Βόρεια Αφρική. Εσωτερική πολιτική/ Περιφερειακές και διεθνείς σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2015.
- [4] Η. Κουσκουβέλης, *Η Αραβική Άνοιξη. Μελέτες Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2012.
- [5] Δ. Κυρίλλου, *Μέση Ανατολή. Αντίσταση στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο*, Αθήνα, 2015.
- [6] Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και Εμπειρία. Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα, 2012.
- [7] Ν. Μουζέλης, *Νεωτερικότητα και Θρησκευτικότητα. Εκκοσμίκευση, Φονταμενταλισμός, Ηθική*, Πόλις, Αθήνα, 2014.
- [8] Β. Μούτσογλου, *Η αραβική ανατροπή. Η ανοιξιάτικη καταιγίδα του αραβικού κόσμου*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014.
- [9] Α. Νικολαΐδης, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 2007.
- [10] Κ. Πολάνυι (μτφ. Κ. Γαγανάκης), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2007.
- [11] Δ. Σωτηρόπουλος, Α. Χουλιάρας, Σ. Ρούσσοσ & Π. Σκλιάς, *Ο Τρίτος Κόσμος. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία, Διεθνείς Σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2005.
- [12] Λ. Τρότσκι, *Ιστορία της Ρώσικης Επανάστασης*, Αλλαγή, 1984.
- [13] Γ. Τσάλτας, *Αφρική και Ανάπτυξη. Η τελευταία παγκόσμια πρόκληση - ευκαιρία*, Σιδέρης, Αθήνα, 2003.
- [14] Ρ. Calvocoressi, *Η Διεθνής Πολιτική μετά το 1945*, Τουρίκης, Αθήνα, 2004.
- [15] Ι. Craib (μετ. Μ. Καρασαρίνης - Π. Λέκκας), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012.

- [16] S. Hoffmann, *Χάος και Βία. Η παγκοσμιοποίηση, τα καταρρέοντα κράτη, η τρομοκρατία και η αμερικανική εξωτερική πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2011.
- [17] I. Kalin, *Ισλάμ και Δύση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012.
- [18] E. Kedourie (μτφ. Π. Λέκκας), *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική*, Κατάρτι, Αθήνα, 2002.
- [19] D. A. F. Sade (μτφ.-επιμ. Δ. Γκινουσάτης), *Διάλογος ιερωμένου και ετοιμοθάνατου, futura*, Αθήνα, 2007.

Ξενόγλωσση

- [20] C. Alexander, *Tunisia. From stability to revolution in the Maghreb*, Routledge, New York, 2016.
- [21] M. Ayyod, *The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World*, The University of Michigan Press, U.S.A., 2008.
- [22] P. Berger, *A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*, Anchor Books, 1969.
- [23] L. Brown, *The Tunisia of Ahmad Bey (1837-1855)*, Princeton University Press, New Jersey, 1974.
- [24] R. Brynen, B. Korany & P. Noble, *Political Liberation & Democratization in the Arab World. Volume 1, Theoretical Perspectives*, Lynne Rienner Publishers, U.S.A., 1995.
- [25] J. Cesari, *The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- [26] E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, Allen & Unwin, London, 1915.
- [27] M. Feener, *Islam in world cultures. Comparative perspectives*, ABC-Clio, California, 2004.
- [28] N. Fergany, *Arab Revolution in the 21st century? Lessons from Egypt and Tunisia*, Palgrave Macmillan, New York, 2016.
- [29] N. Gonzalez, *The Sunni - Shia conflict. Understanding Sectarian Violence in the Middle East*, Nortia Press, California, 2009.
- [30] J. Goodwin, *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- [31] S. Hall, *Modernity and Its Futures*, Polity Press, Cambridge, 1992.
- [32] P. Hamilton, *The Enlightenment and the Birth of Social Science*, in Hall S. and Gieben B. (eds.) *Formations of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1992.

- [33] A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge University Press, 1995.
- [34] S. Katz, *Jihad: Islamic Fundamentalist. Terrorism*, Lerner Publications Company, Minneapolis, 2004.
- [35] E. Kedourie, *Democracy and Arab Political Culture*, London, 1994.
- [36] R. Kipling, *The Ballad of East and West*, 1889.
- [37] A. Korteweg & J. Selby, *Debating Sharia. Islam, Gender Politics and Family Law Arbitration*, University of Toronto Press, Canada, 2012.
- [38] S. Lahiri, *Suicide Protest in South Asia: Consumed by Commitment*, Routledge, New York, 2014.
- [39] B. Lewis & B. E. Churchill, *Islam: The Religion and the People*, Upper Saddle River, New York, 2008.
- [40] R. W. Maqsood, *Islam*, Heinemann Educational Halley Court, Oxford, 1995.
- [41] K. Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, Lawrence & Wishart, London, 1844.
- [42] B. Milton-Edwards, *Contemporary Politics in the Middle East*, Polity Press, Cambridge, 2006.
- [43] C. Moore, *Tunisia Since Independence: The Dynamics of One-party Government*, University of California Press, Berkeley, 1956.
- [44] M. Muhammad Ali, *The religion of Islam. A comprehensive discussion of the sources, principles and practices of Islam*, Megg Enterprises, Canada, 2009.
- [45] R. Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, Routledge, London, 2006.
- [46] C. Parana & G. Wilson, *The Arab Spring. New Patterns for Democracy and International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2013.
- [47] K. Perkins, *A history of modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- [48] O. Roy, *The Failure of Political Islam*, I. B. Tauris, London, 1999.
- [49] M. Ruthven, *Fundamentalism. A very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2007.
- [50] M. Ruthven, *Islam: A very short introduction*, Oxford University Press, 2012.
- [51] L. Sadiki, *Routledge Handbook of the Arab Spring. Rethinking Democratization*, Routledge, New York, 2015.
- [52] M. Willis, *Politics and Power in the Maghreb. Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to Arab Spring*, Oxford University Press, New York, 2014.

Διαδικτυακές Πηγές

- [53] Ι. Παρίσης, *Η Αραβική Άνοιξη στις χώρες του Μάγκρεμπ*, Περιοδικό Άμυνα και Διπλωματία, 2012.
- [54] A. Allani, *The Islamists in Tunisia between confrontation and participation: 1980-2008*, The Journal of N. African Studies, Vol.14, No.2, 2009.
- [55] C. Dinc, *Modernity and the West: Evolution of their Relationship*, University of Kocaeli, Liberal Arts Institute, Magazine (13), 2007.
- [56] *Five Years After the 'Jasmine Revolution' Tunisia Accused of Torture*, Sputnik International, 14.01.2016. [www.sputniknews.com]
- [57] C. Henry, *Countries at the Crossroads 2011: Tunisia*, 2014. [www.refworld.org]
- [58] R. Kaplan, *Le Kef, Tunisia: Roman Africa*, The Atlantic Monthly, 2006. [www.theatlanticmonthly.com]
- [59] N. Kottoor, *Tunisia 2.0 - from revolution to republic*, BBC News, 19 November 2014. [www.bbc.com]
- [60] P. Manfreda, *Definition of the Arab Spring: Middle East Uprisings in 2011*, 2017. [www.thoughtco.com]
- [61] M Ottaway & A. Hamzawy, *Protest Movements and Political Change in the Arab World*, Carnegie Endowment for International Peace, Policy Outlook, 2011. [www.carnegieendowment.org]
- [62] M. Paciello, *The Arab Spring: Socio-economic challenges and opportunities*, Istituto Affari Internazionali, vol. 11, no. 15E.
- [63] S. L. Snyder, Tagharobi, Kaveh, Zarei & Ali, *Modernity in the Middle East and Arab World*, Routledge Encyclopedia of Modernism. [www.rem.routledge.com]
- [64] S. L. Snyder, *Modernity, Philosophy and Semantics*, Encyclopedia Britannica. [www.britannica.com/topic/modernity]
- [65] *Tunisia's election winners form interim government after uprising*, The Guardian, 22 November 2011. [www.theguardian.com]
- [66] *Tunisia's Islamist party Ennahda accepts defeat in elections*, The Guardian, 27 October 2014. [www.theguardian.com]
- [67] Understanding Islamism, *Crisis Group Middle East/North Africa Report*, 37, no.2, March 2005.